

હેતુબિન્દુનો પરિચય*

[૨૭]

[૧] પ્રતિપરિચય

૧. S પ્રતિ : આ હેતુબિન્દુટીકાની પ્રતિ Catalogue of Manuscripts at Pattan Vol. I (G. O. S. Vol. LXXVI)ના પૃ. ૧૭૭ માં સૂચવવ્યા પ્રમાણે સંઘવી પાઠના ત્રાડપત્રીય લંડોરની નં ૩૦૨ વાળી છે, જેના તાડપત્રની લંબાઈ ૧૨ ઇંચ અને પહોળાઈ ૧૩ ઇંચ છે અને પત્ર ૨૧૬ છે. આખી પ્રતિ જીર્ણ છે. તેના પત્ર નં ૬, ૨૧, ૨૭, ૫૨, ૧૧૭ અને ૧૭૮ પત્ર તફન નાશ પામ્યા છે. શરૂઆતનો લગભગ ૨૦ પત્રમાં પત્રસંખ્યા ત્રુટિત છે. ખૂણાનો ભાગ ગયેલો હોવાથી તેની સાથે ઘણે સ્થળે થોડુંક લખાણ પણ નાશ પામ્યું છે. જ્યાં જ્યાં થોડું કે ઘણું લખાણ પાતું તૂટી જવાથી નાશ પામ્યું છે ત્યાં ત્યાં લગભગ બધે સ્થળે અમે તૂટતા પાઠની પુરવણી [] આવા કોષ્ટકમાં કરી છે. આ સિવાય પ્રતિમાં વચ્ચે કવચિત અક્ષરો ગયેલા છે, તે પણ બન્યું ત્યાં એવા જ કોષ્ટકમાં અમારા તરફથી જોડવામાં આવ્યા છે. જે પાઠ અમે અમારા તરફથી શુદ્ધ કર્યા છે તે મૂળપાઠ કાયમ રાખી () આવા કોષ્ટકમાં આપ્યો છે. પ્રસ્તુત પ્રતિના માર્ગિનમાં ક્યાંઈકે ક્યાંઈકે ટિપ્પણો છે, તે અમે યથાસ્થાન પાઠનોંધમાં લીધાં છે.

એક પત્ર કોઈ બીજા જ હેતુબિન્દુટીકાની પ્રતિનું પ્રસ્તુત પ્રતિમાં આવી ગયેલું છે, જેમાં પ્રસ્તુત પ્રતિના ૨૦૭મા પત્રનું લખાણ છે. એ વધારાના પત્રમાંનો પાઠ પ્રસ્તુત પ્રતિના પાઠ સાથે ક્યાંઈકે જૂદો પડે છે. અમે એ બંને પાઠો સરખાવી એમાંથી જે વધારે શુદ્ધ લાગ્યો તેને મૂળમાં રાખ્યો છે અને બીજા પાઠને પાઠાંતર તરીકે રાખ્યો છે. વધારાના પત્રને સંકેત n=નવીન રાખ્યો છે, અને પ્રસ્તુત પ્રતિના એ પત્રનો સંકેત pu=પુરાતન રાખેલ છે. એ વધારાના પત્રવાળી પ્રતિ પ્રસ્તુત પ્રતિનો આદર્શ કે તેની નકલ નથી લાગતી. એનાં એ કારણો છે : પહેલું તો એ કે જે એ પ્રસ્તુત પ્રતિનો આદર્શ અગર નકલ હોય તો તેની સાથે એક વધારાના

* ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝમાં પ્રકાશિત 'હેતુબિન્દુ'ની પ્રસ્તાવના.

પત્રમાં આટલો બધો પાઠભેદ ભાગ્યે જ સંભવે. ખીજું અને બળવત્તર કારણ એ છે કે અમે જે ટિપ્પેટન ભાષાન્તર સાથે પ્રસ્તુત પ્રતિનો પાઠ સરખાવ્યો છે તે ટિપ્પેટન ભાષાન્તર સાથે આ વધારાના પત્રમાંનો પાઠ પ્રસ્તુત પ્રતિના પાઠ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં મળતો આવે છે. તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે જે સંસ્કૃત પ્રતિને આધારે ટિપ્પેટન ભાષાન્તર કરવામાં આવ્યું હશે તે અને પ્રસ્તુત વધારાના પત્રવાળી પ્રતિનું મૂળ કોઈ એક જુદી જ નકલ હોવી જોઈએ. આ સિવાય આ વધારાના પત્ર ઉપરથી એમ પણ સમજાય છે કે જ્યારે પ્રસ્તુત પ્રતિ ગુજરાતમાં લખાઈ અગર ક્યાંય બહારથી લાવી સંગ્રહાઈ ત્યારે કોઈ ખીજી પ્રતિ પણ સાથે હોવી જોઈએ, અને આ રીતે હેતુબિન્દુટીકાની અનેક પ્રતિઓ લખાઈ જ્યાંત્યાં ફેલાવો પામતી અને સંગ્રહાતી હોવી જોઈએ. અમારું આ અનુમાન ખીજી રીતે પણ પુષ્ટ થાય છે. તે એ કે દૂર દક્ષિણમાં વિદ્યાનંદ જેવા દિગંબર આચાર્યોએ લખેલા ગ્રન્થોમાં અને પાટણ જેવા ગુજરાતના અનેક શહેરોમાં અનેક આચાર્યોને હાથે લખાયેલ અનેક જુદા જુદા ગ્રન્થોમાં હેતુબિન્દુટીકરના લાંબા લાંબા ઉતારા થયેલા છે, તેમ જ હિમાલયના ટિપ્પેટ જેવા દૂર પ્રદેશમાં તેનાં ભાષાન્તરો થયાં છે.^૧

પ્રસ્તુત પ્રતિને અંતે તેની લખ્યા સાલ છે, પણ શરૂઆતના બે અંકડા ખંડિત છે. માત્ર ૭૫ નો અંક સ્પષ્ટ છે. (જુઓ પૃ. ૨૨૯) આ ખંડિત અંકને સહગત શ્રી. સી. ડી. દલાલે ૧૦ કે ૧૧ અંક હોવાની કલ્પના કરી છે.^૨ તદનુસાર તે અંક વિક્રમ સંવત ૧૦૭૫ કે ૧૧૭૫ કલ્પાય હોય. પ્રતિલેખનની પૂર્ણાહુતિની તિથિ સ્વિચાર માગસર વદિ ૭ છે. લેખકની પ્રશસ્તિનો એક શ્લોક ગુમ થયો છે અને ખીજો અધૂરો છે, તેથી લેખકનો પરિચય મળતો નથી.

પ્રસ્તુત પ્રતિ પં. અભયકુમારની માલિકીની છે. એ વિશેની પ્રશસ્તિના ત્રણ શ્લોકો ઓછાવત્તે અંશે સુદિત છે (પૃ. ૨૨૯).

પં. અભયકુમાર એ કોઈ સાધુ જ છે તે વિશે તો શંકા રહેતી જ નથી, કેમકે જેમ તેનું વિશેષણ પંડિત=ગણી છે તેમ તેના ગચ્છને બ્રહ્માણુ કહેલ છે. આ બ્રહ્માણુગચ્છીય^૩ પં. અભયકુમારનો વિશેષ પરિચય સુલભ નથી.

પ્રસ્તુત પ્રતિની ક્ષિપિ છે તો દેવનાગરી, પણ તે બહુ જ પ્રાચીન નેવારી જેવી પૂર્વદેશીય દેવનાગરી છે. તેને સરલતાથી વાંચી તે ઉપરથી વિશ્વસ્ત કામ

૧. જુઓ આજળ 'હેતુબિન્દુનો પ્રભાવ અને ઉપયોગ' એ મથાળા નીચેનું લખાણ.

૨. જુઓ તેમના કેટલોગની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૪૨.

૩. મારવાડમાં જે વરમાણુ ગામ છે તેના જ ઉપરથી 'બ્રહ્માણુ ગચ્છ' નામ પડેલું છે.

લેવું એ બહુ જ અધરું અને સમયસાધ્ય હતું, પણ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયશ્યએ અતિશ્રમે અને લાંબે ગાળે એના ઉપરથી કાગળ ઉપર એક સુંદર અને સુપક દેવનાગરી અક્ષરમાં પ્રતિલિપિ કરી આપી. એ પ્રતિલિપિ તેમણે અમને ભેટ રૂપે જ આપેલી, પણ ચાલુ શતાબ્દીની લેખનકળાનો સુંદર નમૂનો પૂરો પાડતી એ પ્રતિલિપિ ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરના શ્રીમહા રાજચંદ્ર જ્ઞાનસંગ્રહમાં કાયમ માટે મૂકવામાં આવી છે. જોકે આ પ્રતિલિપિ ઉપરથી જ અમે પ્રેસકોપી કરાવી હતી, પણ સંપાદન કરતી વખતે અસલી તાલપત્રની પ્રતિ સાથે મિલ્લાન કરવામાં આવ્યું છે. તેને લીધે અને T પ્રતિની મદદને લીધે પ્રતિલિપિમાં જે ખામીઓ રહી ગયેલી તે દૂર કરીને જ સંપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

૨. T પ્રતિ : Bstan-hgyur, Mdo (Cordier : Catalogue du Fonds Tibetain, Paris, 1915) CX1. 6 હેતુમિન્દુ-ટીકાનું ટિપ્પેટન ભાષાન્તર છે. આ ભાષાન્તર વિશ્વભારતીમાંના વિદ્યાભવનગત પુસ્તકસંગ્રહમાંથી મેળવવામાં આવેલું.^૧ તે ભાષાન્તર સાથે S પ્રતિનું અને ત્યાં લગી અક્ષરેઅક્ષર મિલ્લાન કરવામાં આવ્યું છે. એ સરખામણીનું મુખ્ય-પણે નીચે પ્રમાણે પરિણામ આવ્યું છે—

(૧) જ્યાં જ્યાં પત્રસંખ્યાનો નંબર નષ્ટ થવાથી અને ખીજાં કારણે પત્રો ઊઠતાંસૂકતાં થઈ ગયેલાં અને તેને લીધે અર્થ ખેસાડવામાં બહુ જ મુશ્કેલી પડતી તે પત્રો યથાવત્ ગોઠવવાથી દૂર થઈ.

(૨) કેટલેક સ્થળે પ્રતિનો પાઠ લિપિદુર્બોધતાને કારણે અગર પર-પરાગત લેખક-દોષને કારણે વિકૃત થઈ ગયો હતો તે સુધર્યો.

(૩) અનેક સ્થળોમાં નવાં પાઠાન્તરો તારવી શકાયાં; જે ટિપ્પેટન ભાષાન્તર ઉપરથી પ્રતિસંસ્કૃત રૂપે પ્રતિસંસ્કાર કરનાર શ્રી. ખી. તારકસે તારવેલા તે તેમના જ શબ્દોમાં ફટનોટમાં લેવામાં આવ્યા.

(૪) આખી S પ્રતિમાં જ્યાં જ્યાં એકાદ અક્ષર કે પદ લુપ્ત થયેલ હતાં તે આ પ્રતિની મદદથી મળી આવ્યાં. એકંદર T પ્રતિની મદદથી આખા સંપાદન દરમિયાન અર્થબોધ કરવામાં ઘણી સરલતા પ્રાપ્ત થઈ છે.

(૫) એમ પણ બન્યું છે કે S પ્રતિની મદદથી T પ્રતિનાં પત્રોની કેટલેક સ્થળે અવ્યવસ્થા હતી તે પણ દૂર થઈ છે, અને જ્યારે ઘણે સ્થળે

૧. આનો પરિચય ડૉ. વિદ્યાભૂષણે પણ ચોતાના પુસ્તક A History of Indian Logic, p. 332 માં આપ્યો છે.

એમ સમજાવું કે T પ્રતિગત ભાષાન્તર મૂળ લેખનું યથાર્થ પ્રતિબિમ્બ છે ત્યારે ધણે સ્થળે એમ પણ સમજાવું હતું કે S પ્રતિની પાઠપરંપરા T ગત પાઠ કરતાં મૂળ લેખની વધારે નજીક છે. એ બુદ્ધ કહેવાની જરૂર નથી કે ટિબેટન ભાષાન્તરકારો એટલી બધી ચોકસાઈથી પોતાનું કામ કરતા કે તેમના ભાષાન્તરમાં નવી ભૂલ ન ઉમેરાતી, જે મૂળમાં ભૂલ હોય તો તે ભાષાન્તરમાં આવતી જ. એટલે ભાષાન્તરકારો અર્થગ્રહ હોય તે કરતાં ભાષાગ્ર વધારે હતા. જે એ ભાષાન્તરકારો પૂર્ણપણે વિષયના જ્ઞાતા હોત તો દેખીતી રીતે ભૂલભરેલા આદર્શગત પાઠનું યથાર્થ ભાષાન્તર કરી તેમાં આદર્શ પાઠની ભૂલ ન આણત.

૩. N પ્રતિ : આ પ્રતિ હેતુબિન્દુટીકાની 'આલોક' સંગ્રહ અનુટીકાની છે. એની પૂરી નકલ નેપાળના રાજગુરુ પં. શ્રી હેમરાજ પાસેથી ત્રિપિટકાચાર્ય શ્રી. રાહુલ સાંકૃત્યાયન દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી. તે પ્રતિ સાવ ત્રુટિત પ્રતિ ઉપરથી થયેલી નકલ છે. તે પ્રતિ કામળ ઉપર લખાયેલી છે. તેનાં પત્રોની પહોળાઈ ૪ ૧/૨ ઇંચ, લંબાઈ ૧૯ ૧/૨ ઇંચ અને પત્રસંખ્યા ૮૧ છે. પત્રો બધાં જ અસ્ત-વ્યસ્ત હતાં. જે આગળ જતાં P પ્રતિની મદદ મળી ન હોત તો આ પ્રતિનો કશો જ ઉપયોગ કરી શકાત નહિ, અને પત્રસંખ્યા, જે અમે પાછળથી વ્યવસ્થિત કરી તે પણ અત્યંત મુશ્કેલ હતું. આ પ્રતિ સાવ ત્રુટિત અને અશુદ્ધ હોવા છતાં તેણે P પ્રતિ વાંચવામાં એટલી બધી મદદ કરી છે કે તેને લીધે તેનું ત્રુટિતપણું જરાય સાલતું નથી. અહીં એ પણ કહેવું જોઈએ કે જે આ પ્રતિ ન હોત તો અમારે માટે P પ્રતિનો ઉપયોગ કરવાનું કામ પણ કદાચ જતું કરવું પડત અને અત્યારે જે રૂપમાં આદર્શ અનુટીકા છપાઈ છે તે રૂપમાં કદી સુલભ ન થાત.

૪. P પ્રતિ : આ પટણામાંની બિહાર એન્ડ ઓરિસા રિચર્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના સંગ્રહમાં રહેલા ટિબેટથી મૂળ સંસ્કૃત ગ્રન્થોના લાવવામાં આવેલા ફોટોઓમાં રહેલ હેતુબિન્દુટીકાલોકના ફોટા ઉપરથી ફરી લીધેલ ફોટા છે. ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાંના મૂળ ફોટાનો પરિચય શ્રી. રાહુલજીએ ન્યાયબિન્દુ-અનુટીકા તરીકે ભૂલથી આપ્યો છે, પણ વસ્તુતઃ તે હેતુબિન્દુટીકાની અનુટીકા 'આલોક' જ છે.

ટિબેટના ભંડારમાં રહેલ મૂળ સંસ્કૃત પ્રતિ ત્રાડપત્ર ઉપર લખાયેલી છે. તેનાં પત્રો ૭૦ છે, જે ૨૦ ફોટોપ્લેટમાં સમાવી લેવામાં આવ્યા છે. ફોટાના અક્ષરો બહુ જ બારીક અને કેટલેક સ્થળે સાવ અસ્પષ્ટ છે. લિપિ પ્રાચીન નેપાળી છે. આ પ્રાચીન લિપિ ઉકેલવામાં અને બારીક તેમ જ

અસ્પષ્ટ અક્ષરો, જે સૂક્ષ્મદર્શક કાચની મદદથી પણ ઘણું સ્થળે વંચાતા નહિ, તેને વાંચવામાં લગનાં N પ્રતિએ ઘણીવાર બહુ ઉપયોગી મદદ કરી છે.

પ્રતિપ્રાપ્તિ

S પ્રતિ ઈ. સ. ૧૯૨૬ ના માર્ચ માસમાં મળી આવેલી. જ્યારે અમે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં રહી સન્મતિતર્કનું સંપાદન કરતા સારે એની તાડપત્રીય પ્રતિઓ મેળવવા પાટણ ગયેલા. તે વખતે અણુધારી રીતે હેતુબિન્દુ (ટીકા) અને તત્ત્વોપલવ બંને ગ્રન્થો મળી આવ્યા. અમે એ બંનેનો ઉપયોગ સન્મતિના સંપાદનમાં તો કર્યો જ, પણ આગળ જતાં એ બંને ગ્રન્થોનું સંપાદન કરવાનું પણ ઠ્યું. છેવટે તત્ત્વોપલવ પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયો અને આ હેતુબિન્દુની પ્રતિ અત્યારે પ્રકાશમાં આવે છે.

T પ્રતિ શ્રીયુત પુરુષોત્તમ તારકસ M. A., LL. B. એ ટિપ્પેટન ભાષાનો અભ્યાસ કરતી વખતે શાંતિનિકેતન-વિશ્વભારતીમાંથી મેળવેલી, અને જ્યારે તેઓ ૧૯૩૭માં પોતાના અભ્યાસને પરિણામે તેના પાઠાંતર પૂરતું પ્રતિસંસ્કૃતરૂપાંતર લઈ અમને મદદ કરવા કાશીમાં આવ્યા સારે ફરી એ ટિપ્પેટન ભાષાન્તર પણ સામે રાખવામાં આવ્યું, જેને લીધે એક બાલુથી તેમણે પોતાનું પ્રતિસંસ્કૃત સુધાર્યું, અને બીજી બાલુથી અમને પાઠ સંરોધન, પાઠપૂર્તિ અને પાઠાન્તર લેવા આદિમાં ભારે કીમતી મદદ મળી.

N પ્રતિ શ્રી. રાહુલજી ટિપ્પેટની બીજી યાત્રા વખતે નેપાળથી લાવેલ. તે અમને મળી, અને તેના ઉપરથી એક પ્રેસકોપી આચાર્ય શ્રી. જિનવિજયજીએ શેઠ શાંતિલાલ વનમાળી પાસે કરાવી લીધી. એ અસલી પ્રતિ અને પ્રેસકોપી બંને આખા સંપાદન દરમિયાન ઉપયોગી સિદ્ધ થયાં.

P પ્રતિ : આ ફોટોપ્રતિ પટના જઈ ૧૯૪૨ ના ઉનાળામાં પં. દલસુખ માલવણિયા અને શ્રી. નથમલજી ટાટિયા M. A. બંનેએ મેળવી, અને તેના ઉપરથી ૧૯૪૩માં પંડિત માલવણિયાએ પ્રેસ યોગ્ય કેટલીક વાચના તૈયાર કરી અને બાકીની વાચના ૧૯૪૩ના છેલ્લા ત્રણ માસમાં તેમણે પં. મહેન્દ્રકુમાર ‘અભય’ની મદદથી પૂરી કરી.

ઉપર્યુક્ત પ્રતિઓ ઉપરથી કરવામાં આવેલ આખા સંપાદનકાર્ય દરમિયાન હેતુબિન્દુટીકા અને તેની ટીકા ‘આલોક’ બંનેમાં ચર્ચાયેલા વિષયો અને આવેલા અવતરણોને લગતા અનેક લઘ્ય ગ્રન્થોનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેને આધારે અનેક સ્થળે પાઠશુદ્ધિમાં મદદ મળી છે અને ટીકા તેમ જ અનુટીકામાં આવેલ અનેક અવતરણોનાં મૂળ મળી આવ્યાં છે, જે તે તે સ્થાને નોંધવામાં આવ્યાં છે.

હેતુચિન્દુટીકાના મુદ્રણમાં S અને T પ્રતિઓના પત્રાંકા [] આવા કોષ્ટકમાં આપ્યા છે, અને આલોકના મુદ્રણમાં P પ્રતિના પત્રાંકા પણ તેવા જ કોષ્ટકમાં આપ્યા છે. 'a' પત્રની પહેલી બાબ સૂચવે છે જ્યારે 'b' તેની બીજી બાબ સૂચવે છે.

મુદ્રણમાં હેતુચિન્દુટીકાના જે ચાર મુખ્ય ભાગ પાડેલા છે તે અમે પાડેલા છે; અલગત, બીજા અને ત્રીજા ભાગનું વિષયાનુરૂપે નામકરણ T પ્રતિમાં છે. પહેલા અને ચોથા ભાગનું નામકરણ T માં નથી, પણ અમે એ ચારે ભાગોનું વિષયાનુરૂપ નામકરણ કર્યું છે. એ પણ ફેર નોંધવો જોઈએ કે અમારું વિષયાનુરૂપ નામકરણ તે તે વિષયની ચર્ચાના પ્રારંભમાં છાપ્યું છે, જ્યારે T પ્રતિના બીજા અને ત્રીજા એ બંને નામકરણો તે તે વિષયની ચર્ચાને અંતે આવે છે.

આ ચાર મુખ્ય વિષયવિભાગ ઉપરાંત બીજાં પણ અનેક શીર્ષકો તે તે સ્થાને ચર્ચાતા અગત્યના વિષયોને લક્ષમાં લઈ તેની સૂચના અર્થે અમે જ કર્યાં છે.

આ સંસ્કરણમાં સાત પરિશિષ્ટો જોડેલાં છે. તેમાંથી પહેલા પરિશિષ્ટમાં હેતુચિન્દુ મૂળગત દાર્શનિક અને વિશેષ નામો આપેલાં છે. બીજા પરિશિષ્ટમાં ટીકાગત વિશેષ નામો છે. ત્રીજામાં ટીકાગત અવતરણો અને ચોથામાં દાર્શનિક શબ્દો છે. પાંચમા પરિશિષ્ટમાં 'આલોક' અનુટીકાગત વિશેષ નામો છે અને છઠ્ઠામાં આલોકગત અવતરણો છે. સાતમા પરિશિષ્ટમાં ટિબેટના ભાષા-નિપત્તને આધારે તેમ જ ટીકા અને અનુટીકામાં આવેલ પ્રતીકાને આધારે નિષ્પત્ત અર્થ શક્યો તેવો મૂળ હેતુચિન્દુ પાઠ આપવામાં આવ્યો છે. અંતે શુદ્ધિપત્ર આપવામાં આવ્યું છે.

[૨] અન્થકારો

૧. ધર્મકીર્તિ

પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં મૂળ અન્થ હેતુચિન્દુ છે. તેનો કર્તા છે ધર્મકીર્તિ. ધર્મકીર્તિનું જીવન કોઈ ભારતીય ભાષામાં હોય તો તે ઉપલબ્ધ નથી. એના જીવન વિશે જે કંઈ હકીકત મળે છે તે અભારે માત્ર ટિબેટ સાહિત્યમાં મળે છે. ટિબેટ લેખકોમાં મુખ્ય છે બુસ્તન^૧ (Buston) અને લામા તારાનાથ.

૧. History of Buddhism (Chos-hbyung) by Buston—Materi-
alien zur Kunde des Buddhismus Heidelberg, 1931. Transla-
ted from Tibetan by Dr. E. Obermiller.

આ બન્ને લેખકોનાં લખાણોને આધારે પ્રો. શેરઆત્કીએ ધર્મકીર્તિનું જીવન Buddhist Logic Vol. 1ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૩૪માં સંક્ષેપમાં આપ્યું છે. જોકે આ પહેલાં ડૉ. સતીશચન્દ્ર વિદ્યાભૂષણે મુખ્યપણે લામા તારાનાથને આધારે History of Indian Logic માં પૃ. ૩૦૩ ઉપર આપ્યું છે. ટિમેટન સાહિત્ય ધર્મકીર્તિનું જીવન વર્ણવે ખરું, પણ તે જેવું વર્ણવે છે તે પૂર્ણપણે ઐતિહાસિક તો નથી જ, છતાં એ પૌરાણિક જેવા લાગતા જીવનમાં ધણી આખતો સાચી હોવા વિશે જરાય શંકા રહેતી નથી. ડૉ. વિદ્યાભૂષણ કરતાં પ્રો. શેરઆત્કીનું વર્ણન પ્રમાણમાં ટૂંકું છે અને કાંઈકે વધારે સત્યની નજીક છે, તેથી અમે તે વર્ણન છે તેવું જ અહીં ઉતારી લેવાનું પસંદ કર્યું છે.

“ Dharmakirti was born in the South, in Trimalaya (Tirumalla ?) in a brahmin family and received a brahmanical education. He then became interested in Buddhism and adhered at first as a lay member to the Church. Wishing to receive instruction from a direct pupil of Vasubandhu he arrived at Nalanda, the celebrated seat of learning where Dharmapala, a pupil of Vasubandhu, was still living, although very old. From him he took the vows. His interest for logical problems being aroused and Dignaga no more living, he directed his steps towards Is'varasena, a direct pupil of the great logician. He soon surpassed his master in the understanding of Dignaga's system. Is'varasena is reported to have conceded that Dharmakirti understood Dignaga better than he could do it himself. With the assent of his teacher Dharmakirti then began the composition of a great work in mnemonic verse containing a thorough and enlarged commentary on the chief work of Dignaga.

“ The remaining of his life was spent, as usual, in the composition of works, teaching, public discussions and active propaganda. He died in Kalinga.

in a monastery founded by him, surrounded by his pupils.

“ Notwithstanding the great scope and success of his propaganda, he could only retard, but not stop the process of decay which befell Buddhism on its native soil. Buddhism in India was doomed. The most talented propagandist could not change the run of history. The time of Kumarila and Sankaracarya, the great champions of brahmanical revival and opponents of Buddhism, was approaching. Tradition represents Dharmakirti as having combated them in public disputations and having been victorious. But this is only an afterthought and a pious desire on the part of his followers. At the same time it is an indirect confession that these great brahmin teachers had met with no Dharmakirti to oppose them. What might have been the deeper cause of the decline of Buddhism in India proper and its survival in the border lands, we never perhaps will sufficiently know, but historians are unanimous in telling us that Buddhism at the time of Dharmakirti was not on the ascendency, it was not flourishing in the same degree as at the time of the brothers Asanga and Vasubandhu. The popular masses began to turn their face from that philosophic, critical and pessimistic religion, and reverted to the worship of the great brahmin gods. Buddhism was beginning its migration to the north where it found a new home in Tibet, Mongolia and other countries.

“ Dharmakirti seems to have had a forboding of the ill fate of his religion in India. He was also

grieved by the absence of pupils who could fully understand his system and to whom the continuation of his work could have been entrusted. Just as Dignaga had no famous pupil, but his continuator emerged a generation later, so was it that Dharmakirti's real continuator emerged a generation later in the person of Dharmottara. His direct pupil Devendrabuddhi was a devoted and painstaking follower, but his mental gifts were inadequate to the task of fully grasping all the implications of Dignaga's and his own system of transcendental epistemology. Some verses of him in which he gives vent to his deepest feelings betray this pessimistic mentality.

“The second introductory stanza of his great work¹ is supposed to have been added later, as an answer to his critics. He there says, “Mankind are mostly addicted to platitudes, they don't go in for finesse. Not enough that they do not care at all for deep sayings, they are filled with hatred and with the filth of envy. Therefore neither do I care to write for their benefit. However, my heart has found satisfaction in this (my work), because through it my love for profound and long meditation over (every) well spoken word has been gratified”²

“And in the last but one stanza of the same work he again says, “My work will find no one in this world who would be adequate easily to grasp

1 Pramanavarttika.

- 2 प्रायः प्राकृतसक्तिप्रतिबलप्रज्ञो जनः केवलं,
नाऽनर्थेव सुभाषितैः परिगतो विद्वेष्टयपीड्यामलैः ।
तेनाऽयं न परोपकार इति नश्चिन्ताऽपि चेतस्ततः,
सूक्ताभ्यासविवर्धितव्यसनमित्यत्राऽनुबद्धस्पृहम् ॥

its deep sayings. It will be absorbed by, and perish in, my own person, just as a river (which is absorbed and lost) in the ocean. Those who are endowed with no inconsiderable force of reason, even they cannot fathom its depth. Those who are endowed with exceptional intrepidity of thought, even they cannot perceive its highest truth.”¹

“ Another stanza is found in anthologies and hypothetically ascribed to Dharmakirti, because it is to the same effect. The poet compares his work with a beauty which can find no adequate bridegroom. ‘ What was the creator thinking about when he created the bodily frame of this beauty ! He has lavishly spent the beauty stuff ! He has not spared the labor ! He has engendered a mental fire in the hearts of people who thereto fore were living placidly ! And she herself is also wretchedly unhappy, since she never will find a fiancé to match her ! ”²

“ In this personal character Dharmakirti is reported to have been very proud and self-reliant, full of contempt for ordinary mankind and sham scholar-

- 1 अनव्यवसितावगाहनमनस्वधीशक्तिना-
प्यदृष्टपरमार्थतत्त्वमधिकामियोगैरपि ।
मत्तं मम अगत्यलब्धसदृशप्रतिप्राहकं
प्रथास्यति पयोनिधेः पय इव स्वदेहे जराम् ॥

-Quoted in *Dhvanyaloha* (N. S. P. 1891), p. 217.

- 2 लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो महानजितः,
स्वच्छन्दं चरतो जनस्य हृदये चिन्ताज्वरो निर्मितः ।
एषाऽपि स्वयमेव तुल्यरमणाभावाद्वराकी हता,
कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्व्यास्तनुं तन्वता ।

Ibid. p. 216.

ship. Taranatha tells us that when he finished his great work, he showed it to the pandits, but he met with no appreciation and no good will. He bitterly complained of their slow wits and their envy. His enemies, it is reported, then tied up the leaves of his work to the tail of a dog and let him run through the streets where the leaves became scattered. But Dharmakirti said, "just as this dog runs through all streets, so will my work be spread in all the world."

શેરઆત્કીએ આપેલા ઉપરના જીવનમાં સમયનો પ્રશ્ન ચર્ચાઓ નથી, ન્યારે તે પ્રશ્ન ડો. વિદ્યાભૂષણ અને શ્રી. રાહુલજીએ ચર્ચ્યો છે. વિદ્યાભૂષણ ધર્મકીર્તિનો અસ્તિત્વ-સમય ઈ. સ. ૬૩૫—૬૫૦ ધારે છે, ન્યારે રાહુલજી (વાદન્યાયની પ્રસ્તાવના) તેમાં થોડો જ ફેરફાર સૂચવી તે સમયને ૬૨૫ થી શરૂ કરે છે. આ સમય એટલે જન્મસમય લેખવાનો નથી. એ માત્ર તેના કાર્ય કાળનો સૂચક છે. આ વિશે કોઈ એક ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવવું એ શક્ય નથી, તેમ છતાં પંડિત મહેન્દ્રકુમાર ન્યાયાચાર્યે અક્ષકંઠત્રયયની પ્રસ્તાવના (પૃ૦ ૧૮-૨૩)માં એ સમય વિશે જે જાહાપોહ કર્યો છે તે વિશેષ સંગત લાગતો હોવાથી ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તે પ્રમાણે ધર્મકીર્તિનો સમય ૬૨૦ થી ૬૬૦ આવે છે. ગમે તેમ હો, પણ ધર્મકીર્તિ સાથે સંબંધ ધરાવનાર કેટલાક આગળ-પાછળના મહત્વના વિદ્વાનોનું પૌર્વાપ્રય નક્કી કરવામાં તે સંદેહને ભાગ્યે જ સ્થાન રહે છે. અમારા વિચાર પ્રમાણે તે પૌર્વાપ્રય નીચે પ્રમાણે છે.

વૈયાકરણ્ય ભર્તૃહરિઃ, ઉદ્દ્યોતકર, ઈશ્વરસેન અને કુમારિલ એ ચારેય ધર્મકીર્તિના સમકાલીન હોવા છતાં તેના કરતાં એાછવતે અંશે વૃદ્ધસમ-કાલીન હોવા જોઈએ, કેમકે ધર્મકીર્તિ ઈશ્વરસેનનો શિષ્ય લેખાય છે અને હેતુબિન્દુ આદિમાં તેના મતની, અર્ચટ આદિ ટીકાકારોના કથનાનુસાર, સમાલોચના પણ કરે છે. એ જ રીતે તે ઉદ્દ્યોતકર, ભર્તૃહરિ અને કુમારિલ એ ત્રણેનાં મન્તવ્યોની તીવ્ર સમાલોચના પણ કરે છે, ન્યારે તે ત્રણ વિદ્વાનો પૈકી કોઈ પણ ધર્મકીર્તિના વિચારની સમાલોચના કરતા હોય તેવું ચોક્કસ પ્રમાણ મળતું નથી.

જૈનતાકિંક સમન્તભદ્ર અને પ્રભાકર એ બન્ને ધર્મકીર્તિના સમ-કાલીન હોવા છતાં લઘુસમકાલીન છે, કેમકે સમન્તભદ્ર ધર્મકીર્તિના પ્રમાણવાર્તિકંગત પ્રથમ પરિચ્છેદનું અનુકરણ કરી આપ્તમીમાંસા રચે છે.

૧. અક્ષકંઠત્રય પ્રસ્તાવના પૃ૦ ૧૯.

બોમશિવ,^૧ અકલંક,^૨ હરિભદ્ર,^૩ જ્યંતક એ ચારેય ધર્મકીર્તિના ઉત્તરવર્તી છે, કેમકે તે બધા ધર્મકીર્તિનાં મન્તવ્યોનું ખંડન કરે છે.

ધર્મકીર્તિના અન્થો અને તેની વ્યાખ્યાઓની જે માહિતી શ્રી. રાહુલજીએ વાદન્યાયનાં પરિશિષ્ટોમાં પૂરી પાડી છે તેને આધારે અહીં નીચે મૂળ અન્થો અને વ્યાખ્યાઓનું કોષ્ટક આપવામાં આવે છે—

ધર્મકીર્તિના અન્થો અને તેની વ્યાખ્યાઓ

અંધનામ	વ્યાખ્યાઓ	વ્યાખ્યાકર્તા	વિશેષ
૧. પ્રમાણવાર્તિક	૧. સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ	ધર્મકીર્તિ	પ્રકાશિત
	૨. પબ્જિકા	દેવેન્દ્રમતિ	મોટ ભાષાન્તર
	૩. ટીકા	શાક્યમતિ	”
	૪. માધ્ય(પ્રમાણવાર્તિકાલંકાર)	પ્રજ્ઞાકરગુપ્ત	અપ્રકાશિત
	૧. માધ્યટીકા	જયાનન્ત	મોટ ભાષાન્તર
	૨. ”	થમારિ	”
	૫. ટીકા	શંકરાનન્દ	”
	૬. ”	રવિગુપ્ત	”
	૭. ”	મનોરથનન્દી	પ્રકાશિત
	૨. પ્રમાણવિનિશ્ચય	૧. ટીકા	ધર્મોત્તર
૨. ટીકા		જ્ઞાનશ્રીમદ્ર	”
૩. ન્યાયબિન્દુ	૧. ટીકા	ધર્મોત્તર	પ્રકાશિત
	૧. ધર્મોત્તરપ્રદીપ	દુર્વેક	અપ્રકાશિત
	૨. ટિપ્પણ	મલ્લવાદી	પ્રકાશિત
	૨. ટીકા	વિનીતદેવ ^૫	મોટ ભાષાન્તર

૧. બોમશવતી પૃ. ૩૦૬, ૩૦૭, ૬૮૦ આદિ. તુલના કરશે પ્રમાણુવાર્તિક ૧-૧૩, ૧૪, ૧૫; ૩-૬૭, ૬૮, ૬૯.

૨. અકલંકઅન્યત્રય, પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૫.

૩. શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય પૃ. ૪, ૧૫-૩૨; અનેકાન્તત્રયપતાકા પૃ. ૨૩, ૩૩. જુઓ પ્રમાણુવાર્તિક ૩, ૧૮૧; ૧, ૨૧૯.

૪. ન્યાયમંજરી ભાગ ૨, પૃ. ૧૦૭, ૧૯૧.

૫. ડો. વિદ્યાભૂષણ વિનીતદેવનો જે સમય માને છે તેનાથી કાંઈક પાછળનો સમય રાહુલજી માને છે, વિશેષ માટે જુઓ History of Indian Logic p. 320 અને વાદન્યાયની રાહુલજીની પ્રસ્તાવના.

૩. ટીકા	કમલશીલ	મોટ ભાષાન્તર
૪. ટીકા	જિનમિત્ર	"

૪. હેતુચિન્દુ

૧. ટીકા (વિવરણ)	અર્ચટ (ધર્માકરદત્ત)	પ્રકાશિત
૧. આલોક	દુર્વેક	"
૨. ટીકા	વિનીતદેવ	મોટ ભાષાન્તર

૫. સંબંધપરીક્ષા^૧

૧. વૃત્તિ	ધર્મકીર્તિ	"
૨. ટીકા	વિનીતદેવ	"
૩. ટીકા	શંકરાનન્દ	"

૬. વાદન્યાય

૧. ટીકા	વિનીતદેવ	પ્રકાશિત
૨. ટીકા	શાન્તરક્ષિત	મોટ ભાષાન્તર

૭. સન્તાનાન્તરસિદ્ધિ

૧. ટીકા	વિનીતદેવ	પ્રકાશિત
		મોટ ભાષાન્તર

૨. અર્ચટ

પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં ખીજો ગ્રન્થ હેતુચિન્દુટીકા છે. તેનો કર્તા અર્ચટ છે. નામ ઉપરથી તે કાશ્મીરી લાગે છે, અને લામા તારાનાથ^૨ તે વાતનું સમર્થન પણ કરે છે. એ જાતે બ્રાહ્મણ હતો. હેતુચિન્દુટીકાના ટિપ્પેટન ભાષાન્તરમાં ત્રણ સ્થળે 'બ્રાહ્મણાચતેન' એમ ચોખ્ખો નિર્દેશ છે (પૃ. ૧૪૯, ૧૬૬, ૨૨૯). એનું ખીજું નામ ધર્માકરદત્ત છે (પૃ. ૨૩૩, ૨૬૧). એમ લાગે છે કે પાછળથી અર્ચટ બૌદ્ધ ભિક્ષુ થયો હોય, અને ભિક્ષુઅવસ્થાનું એ ખીજું નામ હોય. દુર્વેક, અર્ચટ સાથે 'ભટ્ટ' વિશેષણ (પૃ. ૨૩૩, ૨૪૧, ૨૪૩, ૩૩૩, ૩૪૩, ૩૭૦, ૩૭૭) યોગે છે જ્યારે ધર્માકરદત્ત નામ સાથે ભદ્રન્ત (પૃ. ૨૬૧) વિશેષણ યોગે છે, જે ભિક્ષુ માટે જ પ્રયુક્ત થાય છે. અનુટીકાકાર દુર્વેક મિત્ર પોતાની વ્યાખ્યા 'આલોક'ના પ્રારંભમાં જ (પૃ. ૨૩૩) એ બંને નામોનો નિર્દેશ કરે છે.

અર્ચટના જીવન વિશે આથી વિશેષ માહિતી નથી, પણ એના પોતાના લખાણ ઉપરથી (પૃ. ૮૨, ૮૭) તેમ જ દુર્વેકના વ્યાખ્યાન ઉપરથી એાછામાં એાછી એની નીચેની ત્રણ કૃતિઓ હોવા વિશે જરાય સંદેહ રહેતો નથી—

૧. જુઓ પ્રમેયકમલમાર્તંડ પૃ. ૫૦૪-૧૧ અને સ્વાહાકરનાકર પૃ. ૮૧૨-૨૦

૨. History of Indian Logic, p. 329-32.

૧. ક્ષણભંગસિદ્ધિ (પૃ. ૮૨, ૮૭ ૩૨૭)
૨. પ્રમાણુદિત્વસિદ્ધિ (પૃ. ૧૮૯)
૩. હેતુબિન્દુટીકા.

અર્થટનું લખાણ કાશ્મીરી ન્યાયમંજરીકાર જ્યન્ત અગર વાયરપતિ મિશ્ર જેવું પ્રસન્ન છે, અને તેનું દાર્શનિક જ્ઞાન બહુ જ ઊંડું તેમ જ વિશદ છે. જ્યાં જ્યાં તેણે બૌદ્ધમત કે દર્શનાન્તરોના મતો વિશે ચર્ચા કરી છે ત્યાં સર્વત્ર તેના વિચારોની પારદર્શિતા જણાઈ આવે છે. એમ લાગે છે કે ધર્મક્રીર્તિને પોતાના જીવનમાં કદાચ સુયોગ શિષ્ય લાધ્યો ન હોય, પણ ઉત્તર કાળમાં તો તેને અર્થટ જેવા અનેક સુયોગ્ય શિષ્યો સાંપડ્યા છે.

ન્યાયબિન્દુટીકાકાર ધર્મોત્તર તે આ જ અર્થટનો શિષ્ય છે, એમ તારાનાથના ઉલ્લેખ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે, કેમકે તારાનાથ ધર્મોત્તરને ધર્મોત્તરદત્તના શિષ્ય તરીકે નિર્દેશ છે, જે ધર્મોત્તરદત્ત પોતે અર્થટ જ છે. એ પણ ક્લિત થાય છે કે લદ્દનત યથા પછી જ ધર્મોત્તરદત્તે શિષ્યદીક્ષા આપી હોય.^૧

અર્થટનો સમય ધર્મક્રીર્તિ અને ધર્મોત્તર વચ્ચે તેમ જ ધર્મક્રીર્તિ અને કમળશીલ તેમ જ પ્રજ્ઞાકરગુપ્ત વચ્ચે પડે છે. એટલે તેનો જીવનકાળ સાતમા સૈકાના અંતિમ ભાગથી આઠમા સૈકાના પ્રથમ પાદ સુધી તો માનવો જ જોઈએ.

૩. દુર્વેક મિશ્ર

પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં ત્રીજે ગ્રન્થ અર્થટની ટીકાની ‘આલોક’ નામક વ્યાખ્યા છે, જેનો કર્તા દુર્વેક મિશ્ર છે. એના જીવનની વિશેષ સામગ્રી અલગરે ઉપલબ્ધ નથી. જે કાંઈ જાણી શકાય છે તે તેની પ્રોતાની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જ (પૃ. ૪૧૧). એ પ્રશસ્તિ ઉપરથી નીચેની હકીકત સ્પષ્ટપણે ક્લિત થાય છે :—

૧. તે પોતે વિક્રમશિલા વિદ્યાપીઠના અધ્યક્ષ અને પાછળથી ટિપ્પેટમાં ગયેલ જિતારિ આચાર્યનો વિદ્યાશિષ્ય હતો.

૨. તે પોતે બ્રાહ્મણ હતો અને ધનદરિદ્ર હતો. સંભવ છે કે તે વિક્રમશિલા વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપકનું કામ કરતો હોય અને સાથે સાથે બૌદ્ધ પરંપરાનું સૂક્ષ્મ અધ્યયન પણ કર્યું હોય, કેમકે એવા અધ્યયન સિવાય અર્થટના ગંભીર વિચારની આવી બહુ પારદર્શી વ્યાખ્યા થઈ શકે નહિ.

૩. એની વ્યાખ્યામાં એના પોતાના રચેલા પાંચ ગ્રન્થોનો નિર્દેશ છે, એટલે તેણે યોગમાં યોગ ‘આલોક’ ઉપરાંત પાંચ ગ્રન્થો તો રચ્યા જ હોવા જોઈએ.

૧. History of Indian Logic, p. 329.

આ પાંચ પૈકી ધર્મોત્તરપ્રદીપ, જે ન્યાયમિન્દુની અનુટીકા છે, તેની ફોટોપ્રતિ પટના રિયર્સ સોસાયટીમાંના સંગ્રહમાં છે.

આ પાંચે ગ્રન્થોનાં નામ નીચે મુજબ છે :—

૧. ધર્મોત્તરપ્રદીપ (પૃ. ૨૫૯, ૩૦૮, ૩૩૭)
૨. સ્વયૂથ્યવિચાર (પૃ. ૩૩૭)
૩. વિશેષાખ્યાન (પૃ. ૩૪૦, ૩૬૫, ૩૭૦, ૩૭૩)
૪. ક્ષણભંગસિદ્ધિ (પૃ. ૩૭૦, ૩૭૨)
૫. ચતુઃશતી (પૃ. ૩૭૦, ૩૭૨)

એમ લાગે છે કે દુર્વેક મિશ્રે જિતારિના સંનિધાનમાં રહી વિક્રમશિલા વિદ્યાપીઠમાં કામ કરતાં કરતાં બૌદ્ધ દર્શનસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાનું જ એકમાત્ર મુખ્ય કામ કર્યું હોય. તેની મિશ્ર ઉપાધિ જોતાં અને તે સમયમાં મિથિલાની વિદ્યાસમૃદ્ધિ તેમ જ વિક્રમશિલાનું સાંનિધ્ય જોતાં એમ લાગે છે કે તે મૈથિલ આઠાણુ હશે. આ વસ્તુસ્થિતિ એક આખત ઉપર બહુ પ્રકાશ ફેંકે છે. તે એ કે ધર્મ અને જાતિની દૃષ્ટિએ આઠાણુ-શ્રમણુનો નિત્ય વિરોધ હોવા છતાં વિદ્યા અને તત્ત્વચિંતનના પ્રદેશમાં ધણીવાર બન્નેનો વિરોધ શમી જાય છે અને એક નવી જ સમન્વયસંસ્કૃતિનું નિર્માણ થાય છે.

દુર્વેક મિશ્રના ગ્રન્થો ઉપલબ્ધ થયા ન હોત તો તેનું નામ કાલમાં જ ભૂંસાઈ જાત, કેમકે તેનો નામનિર્દેશ નથી દિપેટન લેખકોના ગ્રન્થોમાં કે નથી ભારતીય લેખકોના ગ્રન્થોમાં. અર્ચાંટને તો જૈન વિદ્વાનો નામપૂર્વક નિર્દેશ છે, ન્યારે આઠાણુ દુર્વેક માત્ર એના પોતાના જ ગ્રન્થોમાં સમાઈ જાય છે. જૈન વિદ્વાન વાદી દેવસૂરિ જેવા દુર્વેક વિશે અબલ્પયા હોય એમ લાગે છે. જેસલમેરના ભંડારમાંથી જે થોડાંક ન્યાયમિન્દુ-અનુટીકાનાં પત્રો મળ્યાં છે તે ધણું કરી દુર્વેક મિશ્રના હોવાં જોઈએ. જે તેમ કરે તો એમ માનવું જોઈએ કે ગમે ત્યારે કોઈ ને કોઈ જૈન વિદ્વાને દુર્વેકના લખાણને ભારતમાં સંધરવા ને તેનો ઉપયોગ કરવા પ્રયત્ન કરેલો.

દુર્વેકનું પાંડિત્ય એક દાર્શનિક મૈથિલ આઠાણુને શોભા આપે એવું છે. તે બહુશ્રુત છે અને વૈયાકરણુ પણ. આની પ્રતીતિ તેની વ્યાખ્યામાં પદે પદે થાય છે. તેની વ્યાખ્યા અર્ચાંટની વિષ્ટિને અનુરૂપ જ છે. તે ન્યારે ન્યારે અર્ચાંટની પ્રતીકા લઈ તેનું વ્યાખ્યાન કરે છે ત્યારે બહુધા પૂર્વપક્ષ રૂપે કે

૧. એ પાનાં મુનિશ્રી જિનવિજયજી પાસે છે.

ઉત્પાનરૂપે અર્ચટના વક્તવ્યનું હાઈ પૂર્ણપણે વ્યક્ત કરતો લાગે છે. તે વિચારમાં સ્વતંત્ર છે. કેટલેક સ્થળે અર્ચટના મંતવ્યથી તે જુદો પડી પોતાનું સ્વતંત્ર મન્તવ્ય દર્શાવે છે.^૧ આ ઉપરથી એક એ બાબત ક્ષણિત થાય છે કે બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠોમાં વિચારસ્વાતંત્ર્યનું વાતાવરણ અવશ્ય હતું. જે અર્ચટને તે ગુરુરૂપે નિર્દેશો છે તેના જ મંતવ્યથી તે જુદો પણ પડે છે, એ જ વિચાર-સ્વાતંત્ર્યની ભૂમિ સૂચવે છે.

દુર્વેકનો સમય ઈ. સ. દશમા સૈકાના અંતિમ ચરણથી અગિયારમા સૈકાના પૂર્વાર્ધ સુધી તો માનવો જ જોઈએ, કેમકે તે દીપંકર જ્ઞાનશ્રીના ચુરુ જિતારિનો વિદ્યાશિષ્ય હતો અને જિતારિ તેમ જ જ્ઞાનશ્રી બંને દશમ શતકના અંતિમ પાદમાં તો હતા જ. વળી દુર્વેક મિથ્રની અનેક કૃતિઓ અને તેનું અહુમુખી પાંડિત્ય પણ તેના જીવનની લાંબી અવધિ સૂચવે છે.

[૩] ગ્રન્થ પરિચય

૧. હેતુબિન્દુ

પ્રસ્તુત હેતુબિન્દુનો પરિચય કરીએ તે પહેલા એ બાણવું જરૂરી છે કે ધર્મકીર્તિએ હેતુબિન્દુ અને બીજા ગ્રન્થો રચ્યા તે તેણે વારસામાં મળેલ કેવા પ્રકારના વિચાર અને સાહિત્યને આધારે રચ્યા ? ધર્મકીર્તિના ગ્રન્થોમાં પ્રતિ-પાદિત થયેલા વિચાર અને વપરાયેલી પરિભાષા આદિનો ઐતિહાસિક પરિચય પૂર્ણપણે તો કરાવવો અસંભવિત છે, તેથી અહીં એનું ટૂંકમાં દિગ્દર્શન કરાવવા ધારીએ છીએ. આ કારણથી અમે આ સ્થળે મુખ્યપણે બે મુદ્દા પૂરતી જ ચર્ચા કરવા ધારી છે. તે મુદ્દા છે—

(૧) પ્રમાણવિચાર અને તેનો અંગભૂત ન્યાયવિચાર તેમ જ ન્યાયના અંગભૂત હેતુ આદિ પ્રમેયનો વિચાર કયા લક્ષ્યની સિદ્ધિ અર્થે ઉત્પન્ન થયો અને વિકસ્યો ?

(૨) આ વિચારોને સંબંધરતું અને વિકસાવતું સાહિત્ય કેવી કેવી રીતે પલટા લેતું ગયું અને ધીરે ધીરે છતાં આખડંપણે ધર્મકીર્તિ સુધી આવ્યું ?

તત્ત્વ અને સત્યશોધનનો પ્રયત્ન ભારતમાં હજારો વર્ષ પહેલાં શરૂ થવાની વાત હવે કોઈથી અજાણી નથી. સત્યશોધનનો પ્રયત્ન એ રીતે ચાલતો : કેટલાક વિરલ પુરુષો માત્ર આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તત્ત્વશોધન ભણી પ્રેરાતા, તો બીજા કેટલાક ભૌતિક અને બાહ્ય દૃષ્ટિએ એ દિશામાં વળતા. આવા શોધકોમાં

૧. હેતુબિન્દુટીકાવૈક પૃ. ૨૪૩, ૨૬૨, ૨૭૧, ૩૦૩, ૩૧૭, ૩૯૩ આદિ.

૨. History of Indian Logic, p. 337.

જે જે વ્યક્તિઓ એક કે બીજી આખતમાં પોતાનો કાંઈક પણ નવો ફાળો આપે તેવી પ્રતીતિકાર શોધ કરતી તે વ્યક્તિઓની આસપાસ શિષ્યમંડળ અને અનુયાયીમંડળ જનમતું અને તેમાંથી તેની પરંપરા સ્થિર થતી. ધણીવાર એક જ આખત પરત્વે જુદા જુદા બે કે તેથી વધારે શોધકોની શોધ પરસ્પર જુદી પડતી અને પરસ્પર અથડાતી પણ ખરી. મૂળ શોધક પોતાની શોધને જ યથાર્થરૂપે પ્રતીતિકર થાય તે રીતે રજૂ કરતો, જ્યારે એનું શિષ્યમંડળ એ જ વસ્તુને વધારે તર્કપુરસ્સર સ્થાપિત કરવા અને તેનો પ્રચાર કરવા મથતું. અનુયાયીમંડળ મુખ્ય શોધક અને તેના શિષ્યપરિવારમાં શ્રદ્ધા કેળવીને જ મુખ્યપણે તે શોધને પોષતું. આમ શોધ, પછી તે મુખ્યપણે પ્રમેય વસ્તુને લગતી હોય કે ચરિત્રને લગતી હોય, તેનું રક્ષણ, સંવર્ધન અને પલ્લવન થતું. આવી પ્રવૃત્તિ જ્યાં એક જ પ્રદેશમાં અનેકવિધ ચાલતી હોય ત્યાં શોધકોના વિચારો વચ્ચે અથડામણી થાય એ સ્વાભાવિક છે. આવી અથડામણીઓ મુખ્યપણે બે પ્રકારની જોવામાં આવે છે : એક સ્વપરંપરા પૂરતી અને બીજી અન્ય પરંપરાઓ સાથે. જ્યારે જ્યારે સ્વપરંપરા પૂરતી શોધને લગતી આખત-માં ગુરુશિષ્ય વચ્ચે કે સમ્પ્રદાયચારી શિષ્યો વચ્ચે ચર્ચા થતી ત્યારે ત્યારે તે ચર્ચા જય કે પરાજયમાં ન પરિણમતાં માત્ર તત્ત્વજિજ્ઞાસાની તૃપ્તિમાં જ પરિણમતી, પણ જ્યારે જ્યારે બીજી પરંપરાઓ સાથે આવી ચર્ચા થતી ત્યારે ત્યારે ધણીવાર તે જય-પરાજયમાં જ પરિણામ પામતી, અને તે તત્ત્વ-શુભ્રુત્સુન્તી કદા મટી વિનિગીધુની કથા બનતી. ૬

કથા ગમે તે હોય, પણ તે જો અમુક નિયમોથી સીમિત હોય તો જ ફળદાયી નીવડે, એટલે સત્યશોધના ઉમેદવારોની ચર્ચામાંથી આપોઆપ તેમ જ બુદ્ધિપૂર્વક કેટલાક નિયમો નક્કી થયા; તેમ જ કયું જ્ઞાન પ્રમાણ, કયું અપ્રમાણ, એવાં કયાં અને કેટલાં પ્રમાણો માનવાં અને કયાં ન માનવાં ઇત્યાદિ વિચાર પણ થવા લાગ્યો. આને પરિણામે એક બાબુથી પ્રમાણવિદ્યા સ્થિર થતી ગઈ અને બીજી બાબુથી તેની જ અંગભૂત ન્યાય, તર્ક કે આન્વીક્ષિકી વિદ્યા સ્થિર થતી ચાલી. આ બન્ને વિદ્યાઓનો ઉપયોગ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોમાં તેમ જ ભૌતિક કહેવાતા બધા જ વ્યાવહારિક શાસ્ત્રોમાં થતો રહ્યો. એક તો શોધના વિષયો જ ઘણા, બીજું એક એક વિષય પરત્વે જુદી પડતી માન્યતાઓ ધણી અને એક એક શોધ તેમ જ તેના વિષયનું અમુક અંશે જુદું જુદું નિરૂપણ કરનાર પરંપરાઓ પણ ધણી. તેથી કરીને

૧. વિશેષ માટે જુઓ પ્રમાણભાંડા સાપ્તાહિકપણ, પૃ. ૧૦૮-૨૩.

સ્વાભાવિકપણે જ પ્રમાણવિદ્યા અને ન્યાયવિદ્યાની બાબતમાં પણ અનેકવિધ પરંપરાઓ જામી થતી ગઈ.

મનુષ્યનું જન્મસિદ્ધ સહજ વલણ શ્રદ્ધાનુસારી હોઈ વારસામાંથી કે પરિસ્થિતિમાંથી જે મળ્યું હોય તેને ચલાવી કે નલાવી લેવામાં જ તે ચરિતાર્થતા અનુભવે છે. આમ છતાં કેટલાક અપવાદભૂત દાખલાઓ એવં પણ બને છે કે તેમાં અમુક પુરુષો વારસામાં મળેલ સંસ્કારોનું જીવું પરીક્ષણ કરે છે અને ઘણીવાર એ પરીક્ષાને પરિણામે માત્ર શ્રદ્ધાશૂની વિચારોની સામે થાય છે ને તેની વિરુદ્ધ નવો જ વિચાર મૂકે છે. નવા વિચારની પ્રથમૂમિકા મુખ્યપણે બુદ્ધિની શુદ્ધિ અને તર્કબળ તેમ જ ચરિત્રબળ હોય છે. જ્યારે શરૂઆતમાં શ્રદ્ધા ઉપર બુદ્ધિ અને તર્ક પ્રહાર કરે છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ શ્રદ્ધાશૂની વિચારો બુદ્ધિ અને તર્કશૂની વિચારોને અવગણે છે; એટલું જ નહિ, પણ નિંદા મુધ્ધાં કરે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં પહેલાં પણ આ ભૂમિકા પસાર થઈ છે. તેથી જ આપણે બ્રાહ્મણ, ઔદ્ધ અને જૈન એ બંધી પરંપરાઓના પ્રાચીન સાહિત્યમાં તર્કવિદ્યાની નિન્દા સાંભળીએ છીએ.^૧ પણ આ ભૂમિકા લાંબો વખત ટકતી નથી. શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિ બંને છેવટે તો જીવનના અવિલાબ્ય અંગો હોઈ પરસ્પર માંડવાળ કરે છે ને અથડામણી ન થાય તે રીતે પોતપોતાના વિષયની મર્યાદા આંકે છે. આ જ શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિના સમન્વયની ભૂમિકા કહેવાય. એને જ શાસ્ત્રોમાં અહેતુવાદ-હેતુવાદ તરીકે ઓળખાવેલ છે; અને છેવટે બંધી પરંપરાઓએ એ બંને વાદોને માન્ય રાખી પોતપોતાની મર્યાદામાં તેના વિષયોની સીમા બાંધીર છે. આ સમન્વયની ભૂમિકામાં જ્યારે શ્રદ્ધાશૂની વિચારકોએ તર્કવિદ્યાની પ્રતિષ્ઠા કરી ત્યારે તેનું પોષણ વધારે થવા લાગ્યું. પછી તો આધ્યાત્મિક કે લૌકિક બંધી જ શોધના ક્ષેત્રમાં તર્કવિદ્યાનો પણ અભ્યાસ વધ્યો અને તેનાં શાસ્ત્રો પણ રચાતાં ચાલ્યાં. કોઈ પરંપરાએ પહેલાં તો કોઈએ પછી, પણ તર્કવિદ્યાના શાસ્ત્રો રચવામાં ઓછાવક્ત્ર દાળો આપ્યો જ છે. પ્રમાણવિદ્યા અને ન્યાયવિદ્યાની બાબતમાં પ્રાચીન દાળો મુખ્યપણે ન્યાયપરંપરાના પુરસ્કર્તાઓનો જ છે. ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં^૨ કે ચરક^૩ જેવા શારીરવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં જે તન્ત્રચુકિતને નામે સંગ્રહ થયો છે તે મૂળમાં મોટે ભાગે ન્યાયપરંપરાનો દાળો છે. પૂર્વમીમાંસક

૧. History of Indian Logic, p. 36.

૨. દા. ત. જુઓ સન્મતિ ૩,૪૩-૪૫.

૩. અર્થશાસ્ત્ર ૨૪૧. (ત્રિવેન્દ્રમ LXXXII) પ્રકરણ ૧૮૦. વિદ્યાભૂષણ : History of Indian Logic, p. 24.

૪. વિમાનસ્થાન, અં ૮. History of Indian Logic, p. 28.

કે ઉત્તરમીમાંસક, સાંખ્ય કે યોગ્ય, બૌદ્ધ કે જૈન એ એક પરંપરાના પ્રાચીન-તમ ગ્રન્થોમાં પોતપોતાનું આગવું હોય તેવું ન્યાયવિદ્યાનું બંધારણ ધરાવેલું મળતું નથી, જેવું કે એ પરંપરાઓનાં પાઠ્યોનાં શાસ્ત્રોમાં મળે છે.

ન્યાયવિદ્યાના તે કાળ સુધીમાં ધરાવેલા નિયમ-પ્રતિનિયમો અને ન્યાયના અંગ-પ્રત્યંગોને પોતાની પરંપરામાં જેમના તેમ અગર થોડા ફેરફાર સાથે અપનાવનાર પરંપરાઓમાં સૌથી મોખરે બૌદ્ધ પરંપરા આવે છે. અલબત્ત, કદાચ આયુર્વેદ અને અર્થશાસ્ત્ર આદિ અન્ય વિજ્ઞાનોએ બૌદ્ધ પરંપરા પહેલાં પણ ન્યાયવિદ્યાના નિયમ-પ્રતિનિયમો અને અંગ-પ્રત્યંગોને પોતામાં સમાવ્યાં હોય, પણ બૌદ્ધ પરંપરાની વિશેષતા એ છે કે તેણે પોતાની પરંપરામાં ન્યાયવિદ્યાને સ્થાન આપ્યું તે માત્ર સંગ્રહપૂરતું અને શૈભાપૂરતું જ નહિ, પણ એમાં સંશોધન કરવાની દષ્ટિ સુધ્ધાં હતી, ન્યારે ચાલુક્ય કે ચરક આદિને સંગ્રહથી આગળ વધવું ઇષ્ટ ન હતું. એ જ સમય છે કે ઉત્તર કાળમાં બૌદ્ધ પરંપરામાં જેવું એક ન્યાયશાસ્ત્ર સ્વતંત્ર નિર્માણ થયું તેવું અર્થશાસ્ત્રની પરંપરા કે આયુર્વેદની પરંપરામાં કશું બન્યું નહિ. બૌદ્ધ પરંપરાએ જે કામ પહેલાં શરૂ કર્યું તે જૈન પરંપરાએ પાછળથી શરૂ કર્યું. ઉપલબ્ધ સાહિત્યને આધારે તે એમ પણ કહી શકાય કે મીમાંસક અને વેદાંત પરંપરાએ પોતપોતાનું પ્રમાણ તેમ જ ન્યાયશાસ્ત્ર તેથી પાછળથી વ્યવસ્થિત કર્યું.

ઉપાચલદેવ^૧ નામનો ગ્રન્થ આઈનીઝ પરંપરામાં નાગાર્જુનને નામે ચડેલ છે. તે તેના ન હોય, તે પણ તેના વિગ્રહ-આવર્તિની અને મધ્યમકકારિકા જ્ઞેતાં એમ ચોક્કસપણે કહી શકાય કે તેણે બૌદ્ધ પરંપરામાં કદાચ સૌથી પહેલાં પ્રમાણ અને ન્યાયવિદ્યા વિશે મૌલિક ચિંતન શરૂ કર્યું. મૈત્રેયનાથે યોગચર્યાભૂમિશાસ્ત્રમાં અને તેના શિષ્ય અસંગે અભિધર્મસંગીતિ-માં તેમ જ અસંગના શિષ્ય સ્થિરમતિએ અભિધર્મસંયુક્તસંગીતિમાં જે પ્રમાણવિદ્યા તેમ જ ન્યાયવિદ્યાનો સંગ્રહ કર્યો છે તે કોઈ મૌલિક નથી. ૨ ન્યાયપરંપરાની ગુદી ગુદી શાખાઓમાં થયેલા વિચારો જેમ એક અથવા બીજી રીતે અર્થશાસ્ત્ર, ચરક આદિમાં સંગૃહીત થયા તેમ જ મૈત્રેય, અસંગ આદિએ પણ સંગ્રહ કર્યો. અલબત્ત, એના સંગ્રહમાં સુધારક દષ્ટિ-બિન્દુ અવશ્ય હતું. તેથી જ તેમાં ન્યાયપરંપરાના પાંચ કે દશ અવયવોના સ્થાનમાં ત્રણ અવયવનો સુધારો તેઓ કરે છે, અગર ખીજા કોઈનો સુધારો

૧. Tucci: Pre-Dinnaga Buddhist Texts—Introduction, p.XI.

૨. On Some Aspects of the Maitraya [natha] and Asanga. Also JRAS 1929 માંને Pre-Dignaga Buddhist Logic.

સ્વીકારે છે. અસંગનો લઘુબ્રાતા અને શિષ્ય વસુખંધુ આગળ વધે છે અને તે પોતાના વાદવિધિ આદિ ગ્રન્થોમાં ત્રણ અવયવોના પૂર્વ સુધારાને કાયમ રાખી હેતુના ન્યાયપરંપરાસંમત પાંચ રૂપના સ્થાનમાં ત્રેશ્વરો સુધારો કરે છે. તર્કશાસ્ત્ર વસુખંધુકર્તૃક હોય કે અન્ય કર્તૃક, પણ તે દિહ્નાગ પહેલાના કોઈ બૌદ્ધ તાર્કિકની કૃતિ છે એટલું તો નક્કી જ. એ તર્કશાસ્ત્રમાં પાંચ અવયવો વલ્લુવેલ છે, પણ ન્યાયપરંપરાસંમત જ્ઞાતિઓ અને નિગ્રહસ્થાનોમાં સુધારો વધારો કર્યા છે. આવો સુધારો ખીછ રીતે ઉપાયહૃદયમાં પણ છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એ ત્રણ પ્રમાણ મૈત્રેય અને અસંગની પેઠે સ્વીકાર્યા છતાં વસુખંધુ એની વ્યાખ્યામાં સુધારો કરે છે; એટલું જ નહિ, પણ તે તથાગત બુદ્ધની દૃષ્ટિને અધ્યક્ષેતું થાય તે રીતે આગમ પ્રમાણનું સ્થાન ગોઠવે છે અને કહે છે કે આગમ એ પ્રમાણ છે ખરું; પણ તે પ્રત્યક્ષ ને અનુમાનની ઉપર અવલમ્બિત હોઈ તે બંને કરતાં ગૌણ છે. આ સ્થળે વસુખંધુ સ્પષ્ટપણે ન્યાયપરંપરાના દૃષ્ટિબિન્દુથી આગમ પ્રમાણ્યના મહત્ત્વની બાબતમાં ભુલે પડે છે, કેમકે ન્યાયપરંપરા આગમને ઈશ્વરપ્રણીત માનતી હોવાથી તે અનુસારે લૌકિક પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણ કરતાં અલૌકિક આગમનું સ્થાન ચડિયાતું છે. વસુખંધુનો શિષ્ય દિહ્નાગ તો પોતાના પ્રમાણસમુચ્ચય, ન્યાયમુખ, હેતુચક્ર આદિ ગ્રન્થોમાં અનેકવિધ સુધારાઓ કરે છે અને બૌદ્ધપરંપરામાં સર્વમાન્ય થાય તેવી ન્યાયવિદ્યાની સ્થાપના કરે છે. જેકે વસુખંધુ અને દિહ્નાગના સમય પછી પણ બૌદ્ધપરંપરાઓમાં એવા અનેક પ્રકારના વિચારવહેણો હતાં જેઓ વસુખંધુ અને દિહ્નાગને ન અનુસરતા, પણ પ્રાચીન મૈત્રેયનાથ આદિના ગ્રન્થોમાં સંગૃહીત થયેલા મન્તવ્યોને અક્ષરશઃ માનતા કે જે મન્તવ્યોને વસુખંધુ અને દિહ્નાગ આદિએ સુધાર્યા અને પરિવર્તિત કર્યાં હતાં. તેમ છતાં એકંદર આગળ જતાં વસુખંધુ અને તેના કરતાંય વિશેષ દિહ્નાગનું સ્થાન બૌદ્ધપરંપરામાં વધારે પ્રતિષ્ઠિત થયું છે, ને તેથી જ તેમના ગ્રન્થો અને વિચારોનું અનુકરણ, ભાવાન્તર ને તેના ઉપર સંશોધન ઉત્તરોત્તર વધારે અને વધારે થયું છે. આ કાર્ય માત્ર ભારતમાં જ નહિ, પણ ભારતની બહાર મધ્ય એશિયા, ચીન, ટિબેટ આદિ દેશોમાં પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં થયું છે.

પ્રમાણ તેમ જ ન્યાયવિદ્યાને લગતું સંસ્કૃત બૌદ્ધવાદમય ભારતની સીમા બહાર ગયું અને નવાં નવાં સ્વરૂપોમાં વિદસતું તેમ જ ફેલાતું ગયું, તે પહેલાં પણ બૌદ્ધ પિટકોનું પાલિવાદમય ભારતની સીમા ઓળંગી ગયું હતું. ધર્મસત્રાટ્ટ

અશોકની ધર્મસંતતિ મહેન્દ્ર અને સંઘમિત્રાએ સિલોનમાં પાલિવાહ્યમનું વટવૃક્ષ રાખ્યું. ત્યારબાદ તે તેની શાખા-પ્રશાખ્મઓ ખીજ દેસા સુધી પણ પહોંચી. જાણે કે બૌદ્ધપરંપરાની અઢારે નિકાએ ફેલાવાના કામમાં સ્પર્ધા કરતી ન હોય તેમ ભારતના એક ખૂણાથી ખીજ ખૂણા સુધીમાં અને મધ્ય એશિયા તથા ચીન આદિ દેશોમાં પણ બૌદ્ધ વાહ્યમયે પોતાના સૌરભથી વિદ્યાભ્રમરોને આકર્ષ્યાં. ભારત બહાર દક્ષિણ દિશામાં જે બૌદ્ધ વાહ્યમયને લગતી પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ તે પાલિ ભાષામાં મુખ્યપણે હતી; અને ગાંધાર, કાશ્મીર જેવા ઉત્તરીય દેશોમાં જે પ્રવૃત્તિ ચાલતી તે મુખ્યપણે સંસ્કૃતાવલમ્બી બની. તળ ભારતમાં તે બંને ભાષામાં એ પ્રવૃત્તિ ચાલતી. શરૂઆતમાં આ પ્રવૃત્તિનો વિષય મુખ્યપણે ત્રિપિટક હતો. સર્વાસ્તિવાદીઓ સંસ્કૃતને જ મુખ્યપણે અવલંબી પ્રવૃત્તિ કરતા, જ્યારે મહાસાંધિકા પ્રાકૃત ભાષાઓને અવલંબી પોતાનું ધ્યેય સાધતા. એમ લાગે છે કે પ્રમાણુ અને ન્યાયશાસ્ત્રના પ્રવેશ પહેલાં જ ચીનમાં સંસ્કૃત ત્રિપિટકો પહોંચી ગયાં હતાં, એને તેને આશરી ચીની ભાષામાં ભાષાન્તરનું કામ પણ શરૂ થઈ ગયું હતું.

ભારતીય અને અભારતીય વિદ્વાનોએ મળી બૌદ્ધ વાહ્યમયને લગતી જે પ્રવૃત્તિ કરી છે તેના ચાર લાગ પાડી શકાય : ૧. ભાષાન્તર, ૨. વ્યાખ્યાઓ અને ટીકાટિપ્પણો, ૩. એક જ વિદ્વાન દ્વારા આકર ગ્રન્થોનું તેમ જ તેમાં પ્રવેશ કરાવનાર એકાદ મુદ્દા ઉપરનાં નાનાં નાનાં પ્રકરણોનું નવું પ્રણયન, ૪. અન્યના આકર ગ્રન્થો કે પ્રકરણો ઉપરથી માત્ર પ્રવેશક જિજ્ઞાસુને ઉપયોગી થાય તેવાં નાનાં નાનાં પ્રકરણોની નવીનવી રચના.

ત્રીજા વિભાગની પ્રવૃત્તિના ઉદાહરણ તરીકે નાગાર્જુનનો મધ્યમકકારિકા ગ્રન્થ અને તેમાં પ્રવેશ કરવા માટે ઉપયોગી થાય તેવું વિગ્રહવ્યાવર્તિની પ્રકરણ સૂચવી શકાય. દિહ્નાગે પોતે જ પ્રમાણુસમુચ્ચયના પ્રારંભમાં (કા. ૧ અને વૃત્તિ) સૂચવ્યું છે કે તેણે છૂટાં છૂટાં પ્રકરણો રચ્યાં અને પછી તે પ્રમાણુ-સમુચ્ચય નામક આકર ગ્રન્થ રચે છે. દિહ્નાગની પ્રવૃત્તિનું જ જાણે અનુકરણ ન કરતો હોય તેમ તેના પછી લગભગ ૧૫૦ વર્ષે થયેલ ધર્મકીર્તિ પ્રમાણુ-વાર્તિક જેવા આકરગ્રન્થ અને ન્યાયખિન્દુ, વાદન્યાય આદિ જેવાં પ્રકરણો રચે છે. દિહ્નાગ સુધીમાં જે પ્રમાણુવિદ્યા અને ન્યાયવિદ્યાનો બૌદ્ધપરંપરાએ વિકાસ કર્યો હતો તેમાં ધર્મકીર્તિના સમય સુધીમાં ઘણાં ઉમેરો પણ થયાં હતાં. ધર્મકીર્તિની સમગ્ર વાહ્યમયપ્રવૃત્તિ પ્રમાણુ અને ન્યાયવિદ્યાને કેન્દ્રમાં રાખીને જ

Kimura : Hinayana and Mahayana, p. 6, 7.

થયેલી હોય એમ લાગે છે. પ્રમાણુવાર્તિક તો દિક્ષ્નાગના પ્રમાણુસમુચ્ચયની કારિકાબદ્ધ આકરવ્યાખ્યા છે, પણ ન્યાયબિન્દુ અને હેતુબિન્દુ જેવાં પ્રકરણોનું સ્વરૂપ બુદ્ધ છે. ન્યાયબિન્દુ ગદ્યમાં છે, જ્યારે હેતુબિન્દુ વાદન્યાયની જેમ પ્રારંભિક એક કારિકાનું વિસ્તૃત ગદ્ય વિવરણ છે. જેમ ન્યાયપ્રવેશમાં પ્રારંભિક સંગ્રહકારિકા આગળના બધા વક્તવ્યનો સંક્ષિપ્ત સંગ્રહ છે, તેમ જ હેતુબિન્દુની પ્રથમ કારિકા આગળના સમગ્ર વક્તવ્યનો અતિસંક્ષિપ્ત સંગ્રહ છે. પ્રમાણુસમુચ્ચયની વ્યાખ્યા હોવાથી ધર્મકીર્તિ પોતાના આકર ગ્રન્થનું પ્રમાણુવાર્તિક એવું નામ રાખે તે તો સમજી શકાય, પણ પોતાનાં લઘુપ્રકરણોનાં ન્યાયબિન્દુ, હેતુબિન્દુ, વાદન્યાય આદિ જેવા જે નામો રાખ્યાં છે તેમાં પણ વિચાર અને સાહિત્યની પૂર્વપરંપરાનું પ્રતિબિમ્બ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. દિક્ષ્નાગે પોતાના પ્રકરણોનાં ન્યાયમુખ (ન્યાયદ્વાર), હેતુમુખ, હેતુચક્ર જેવાં નામો રાખેલાં; શંકરસ્વામીએ ન્યાયપ્રવેશ એવું નામ પસંદ કરેલું; જ્યારે ધર્મકીર્તિ તેવા જ વિષયના પ્રકરણો માટે ન્યાયબિન્દુ, હેતુબિન્દુ જેવાં નામો પસંદ કરે છે. માત્ર નામકરણ અને રચનામાં જ પૂર્વપરંપરાનો વારસો નથી સમાતો, પણ ધર્મકીર્તિએ જે જે વિષયો ચર્ચ્યાં છે તે બધામાં પોતાના સમય સુધીની બૌદ્ધ કે બૌદ્ધેતર વિચારપરંપરાઓ અને પરિભાષાઓનો વારસો પૂર્ણપણે સમાવેલો છે. વારસામાં મળેલ વિચારો તેમ જ પરિભાષાઓને ધર્મકીર્તિ પોતાની પરીક્ષક કસોટીએ કસે છે અને જ્યાં યોગ્ય લાગે ત્યાં તે પ્રાચીન વિચારો અને પરિભાષાઓનું નિર્દયપણે ખંડન પણ કરે છે. તે એટલે સુધી કે તેના કહેવાતા ગુરુ ઈશ્વરસેન સુધ્ધાને તે છોડતો નથી. પોતાના પૂર્વવર્તી બૌદ્ધ આચાર્યોએ જે જે બૌદ્ધેતર પરંપરાઓના મંતવ્યનું નિરસન કર્યું છે તે ઉપરાંત પણ આગળ વધી ધર્મકીર્તિ બીજા અનેક બૌદ્ધેતર દર્શનોનાં મંતવ્યોનું નિરસન કરે છે. તેથી જ ધર્મકીર્તિના ગ્રન્થોમાં ભર્તૃહરિ, ઉદ્દીચીતકર, કુમારિલ જેવા અનેક વૈદિક દાર્શનિકોના મંતવ્યોની સમાલોચના મળે છે.

મૂળ હેતુબિન્દુ મંગળ સિવાય જ પ્રારંભિક એક ઉત્થાનવાક્ય સાથેની એક કારિકાથી શરૂ થાય છે, જે કારિકા પ્રમાણુવાર્તિકના મનોરથનાંદિતીના ક્રમ પ્રમાણે ત્રીજા પરિચ્છેદની પ્રથમ કારિકા અને કર્ણુગોમીના ક્રમ પ્રમાણે સ્વોપસમૃત્તિવાળા પ્રથમ પરિચ્છેદની ત્રીજી કારિકા છે. એ કારિકામાં મુખ્યપણે હેતુનું લક્ષણ અને હેતુનાં પ્રકારોનું કથન છે. હેત્વાભાસનું સ્વરૂપ અને તેના પ્રકારો હેતુના લક્ષણ અને પ્રકારો ઉપરથી જ સ્થિત કરાયેલાં છે. કારિકામાં જે વસ્તુ બીજા સ્વરૂપે સંક્ષેપમાં કહી છે તેનું જ આખા ગ્રન્થમાં ગદ્યરૂપે ધર્મકીર્તિએ વિવરણ કર્યું છે. આપણી સામે અત્યારે એ ગદ્ય જેમનું તેમ અવિકલ

ઉપલબ્ધ નથી, માત્ર અર્ચાટની વ્યાખ્યામાં તેની પ્રતીકા લેવામાં આવી છે કે જે પ્રતીકા રચનાના ક્રમથી ઘણીવાર વિપરીત ક્રમે પણ લેવાયેલી છે, અને તે પ્રતીકા પણ મૂળનો અંશમાત્ર સૂચવે છે. એટલે એ પ્રતીકા ઉપરથી ધર્મ-કીર્તિરચિત અખંડ સંસ્કૃતગદ્યમય વિવરણનો ખ્યાલ પૂર્ણપણે આવી નથી શકતો. અલબત્ત, ટિપ્પેટન અનુવાદ ઉપરથી એનો ખ્યાલ કાંઈકે આવી શકે. શ્રી. રાહુલજીએ ટિપ્પેટન અનુવાદ ઉપરથી પ્રતિસંસ્કૃત કરી આપ્યું છે, પણ એ પ્રતિસંસ્કૃત અને અર્ચાટ લીધેલી પ્રતીકા એ બંનેને મેળવતાં પણ અમને એમ લાગે છે કે ધર્મકીર્તિ રચિત ગદ્યમય સંસ્કૃત વિવરણ જેમનું તેમ તૈયાર થતું નથી. એટલે પ્રસ્તુત સંસ્કૃતમાં ધર્મકીર્તિના અવિકલ સંસ્કૃત ગદ્ય વિવરણ પૂરતી ત્રુટિ રહી જ જાય છે એમ કબૂલ કરવું જોઈએ.

ધર્મકીર્તિએ હેતુબિન્દુના ગદ્યવિવરણમાં દિહનાગ સિવાય ખીજા કાંઈ આચાર્યનો નામપૂર્વક નિર્દેશ કર્યો લાગતો નથી. એણે પોતાના અથો પૈકી પ્રમાણવિનિશ્ચયનો જ નામપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે. હેતુબિન્દુમાં ચર્ચાયેલા વિષય મુખ્યપણે સ્વાર્થાનુમાન સાથે સંબંધ ધરાવે છે, એટલે હેતુબિન્દુ-પ્રકરણને સ્વાર્થાનુમાનનું એક પ્રકરણ કહી શકાય. ધર્મકીર્તિએ ન્યાયબિન્દુમાં સ્વાર્થાનુમાન અને પરાર્થાનુમાન બંનેનું નિરૂપણ કર્યું છે. પ્રમાણવાર્તિકમાં પણ બંનેનું નિરૂપણ છે. એ કહેવું કંઈક છે કે તેણે આ ત્રણ પૈકી કયા અથની રચના પ્રથમ કરી, પણ વધારે સંભવ એવો છે કે પહેલાં પ્રકરણો રચ્યાં હોય અને પછી તે બંધાનું સંકલન કરી અને ખીજા નવા વિષયો તેમ જ વિચારો ઉમેરી પ્રમાણવાર્તિક જેવો આકર ગ્રંથ રચ્યો હોય. ધર્મકીર્તિએ પોતાના ઉપર્યુક્ત ત્રણ અથોમાં હેતુના પ્રકારોનો વર્ણન-ક્રમ એકસરખો રાખ્યો નથી. ન્યાયબિન્દુમાં અનુપલબ્ધિ, સ્વભાવ અને કાર્ય એવો ક્રમ છે; પ્રમાણવાર્તિકમાં કાર્ય, સ્વભાવ અને અનુપલબ્ધિ એ ક્રમ છે, જ્યારે હેતુબિન્દુમાં સ્વભાવ, કાર્ય અને અનુપલબ્ધિ એવો ક્રમ છે. તેથી એકંદર હેતુબિન્દુપ્રકરણના મુખ્ય વિષયની દૃષ્ટિએ ચાર ભાગ પડે છે. એ ચારેય ભાગમાં ખીજા અનેક વિષયો અને અનેક દાર્શનિક-તાર્કિક પરિભાષાઓની ચર્ચા છે, જેનો ખ્યાલ વાચક વિષયાનુક્રમ ઉપરથી કરી શકશે.

‘હેતુ’ શબ્દ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સામાન્ય પ્રમાણના અર્થમાં પણ આવે છે અને ઘણીવાર ન્યાયના પર્યાય તરીકે પણ વપરાય છે; જેમકે હેતુવિદ્યા=ન્યાય-વિદ્યા, તર્કવિદ્યા, આન્વીક્ષિકી. પણ પ્રસ્તુત ગ્રંથના નામમાં વપરાયેલ ‘હેતુ’ શબ્દ અનુમાનના અન્યતમ અંગભૂત સાધનનો જ ખોધક છે. તેની સાથે સમાસ જામેલ ‘બિન્દુ’ શબ્દ સૂચવે છે કે પ્રસ્તુત પ્રકરણ એ તો હેતુવિષયક વિચાર,

કે જે વસ્તુતઃ મહોદધિ જેવો અપાર અને અગાધ છે, તેનું એક મિન્દુમાત્ર હોઈ તેમાં એ વિશે ઓછામાં ઓછો વિચાર છે. ખીજી રીતે કદાચ 'મિન્દુ' શબ્દથી ધર્મકીર્તિ પોતાના આકરગ્રન્થ પ્રમાણવાર્તિકગત હેતુવિષયક વિસ્તૃત વિચારનો હેતુમિન્દુપ્રકરણમાં અંશમાત્ર છે એમ પણ સૂચવતો હોય. ગમે તે હો, એટલું તો અસદિગ્ધ છે કે ધર્મકીર્તિએ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં હેતુ વિશેના પોતાના મતનો તદ્દન સ્પષ્ટપણે રજૂ કર્યાં છે, કે જે મન્તવ્યો બૌદ્ધપરંપરાની વિચારસરણી સાથે અધ્યેસતાં હોઈ તેમ જ વધારે તર્કશુદ્ધ હોઈ આગળના બૌદ્ધ તર્કશાસ્ત્રમાં એકસરખી રીતે પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે અને મોટે ભાગે ખીજા વિરોધી વિચારોનું સ્થાન બૌદ્ધપરંપરામાં ધર્મકીર્તિ ખાદ રહ્યું જ નથી. ખરી રીતે દિહ્નાગે જે પ્રભાવ તર્કશાસ્ત્રમાં પાડેલો તેનું સ્થિરીકરણ અને વિશદીકરણ ધર્મકીર્તિએ કર્યું છે, અને બૌદ્ધ તર્કશાસ્ત્રની એક ઓછસ વિચારસરણી ધડી છે. તેથી જ આપણે જોઈએ છીએ કે ન્યાય-વૈશેષિક-મીમાંસક જેવી વૈદિક પરંપરાના ગ્રન્થોમાં અને જૈન તર્કગ્રન્થોમાં દિહ્નાગ અને ધર્મકીર્તિનું પ્રમાણમાં વધારેમાં વધારે ખંડન થયેલું છે—જાણે કે તે બે બૌદ્ધેતર દર્શનોના મહાન પ્રતિસ્પર્ધી હોય !

આ સ્થળે દિહ્નાગકૃત પ્રમાણસમુચ્ચય, ન્યાયમુખ અને હેતુચક્ર સાથે ધર્મકીર્તિના સંસ્કૃતમાં ઉપલબ્ધ એવા જ ત્રણ ગ્રન્થોની વિષય અને શૈલીની દૃષ્ટિએ તુલના કરવી યોગ્ય છે. પ્રમાણસમુચ્ચયમાં બધાં જ પ્રમાણોની મુખ્યપણે ચર્ચા છે, ને તે સજ્જિતક કારિકાબદ્ધ છે. ન્યાયમુખમાં મુખ્યપણે અનુમાનની ચર્ચા છે; જેમકે સિદ્ધસેનકૃત ન્યાયાવતારમાં. હેતુચક્રમાં મુખ્યપણે ન્યાયાંગમૂલ હેતુસ્વરૂપની ચર્ચા છે. ધર્મકીર્તિનું પ્રમાણવાર્તિક તો પ્રમાણસમુચ્ચયની વ્યાખ્યા હોઈ તેમાં તેનો જ વિષય આવે એ સ્વાભાવિક છે, પણ એનો પ્રમાણ-વિનિશ્ચય ગ્રન્થ મુખ્યપણે બધાં જ પ્રમાણોનું નિરૂપણ કરે છે, જ્યારે ન્યાય-મિન્દુમાં મુખ્યપણે અનુમાનની જ ચર્ચા છે, અને હેતુમિન્દુમાં હેતુચક્રની પેઠે મુખ્યપણે હેતુસ્વરૂપની ચર્ચા છે.

હેતુમિન્દુમાં હેતુનું સ્વરૂપ એક જ કારિકામાં નિર્દેશી તે વિશે તેની વ્યાખ્યામાં વિશેષ ઊહાપોહ લંબાણથી કરવામાં આવ્યો છે, જ્યારે ન્યાય-મિન્દુના ખીજા પરિચ્છેદમાં હેતુના સ્વરૂપ વિશે બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તોનો સૂત્રરૂપે માત્ર ઉક્તિસંગ્રહ છે, પરંતુ પ્રમાણવાર્તિકના સ્વાર્થાનુમાન પરિચ્છેદમાં સમગ્ર હેતુમિન્દુમાં લંબાણથી ચર્ચાયેલ વિષય પણ ધણા જ લંબાણથી સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સહિત ૩૪૨ કારિકાઓમાં ચર્ચાયેલો છે. હેતુમિન્દુમાં જે ગદ્ય ભાગ છે તે સમગ્ર પ્રમાણવાર્તિકની સ્વાર્થાનુમાનની વૃત્તિમાં આવી જ ગય છે.

૨. હેતુખિન્દુટીકા

અર્થટૂંક હેતુખિન્દુટીકા પણ ગદ્યાત્મક જ છે. એમાં અર્થટના પોતાનાં થોડાંક પદો છે ખરાં; જેમ કે શરૂઆતના ચાર પદો સુગતની સ્તુતિ અને ધર્મકીર્તિની કૃતિનું ગૌરવ તેમ જ પોતાની લઘુતા વિશેનાં છે, અંતમાં એક પદ ઉપસંહારસૂચક છે અને વચ્ચે જ્યાં સ્યાદ્વાદનું ખંડન આવે છે ત્યાં તે સ્વસ્થિત ૪૫ પદો (પૃ. ૧૦૪) મૂકે છે. આ પદો તેણે હેતુખિન્દુટીકા રચતી વખતે જ રચ્યાં છે કે કોઈ પોતાના ખીજા ગ્રન્થમાંથી ઉકૂત કર્યાં છે એ નક્કી થઈ શકતું નથી, પણ તેના વ્યાખ્યાકાર દુર્વેકના સ્પષ્ટ કથન (પૃ. ૩૪૪) ઉપરથી એ નક્કી થાય છે કે તે પદો તેનાં પોતાનાં જ છે. આ સિવાય અર્થટ અનેક સ્થળે અન્યકૃત પદો ઉકૂત કર્યાં છે. તેમાં દિક્ષનાગ, ભર્તૃહરિ, કુમારિલ અને ધર્મકીર્તિ મુખ્ય છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ નં. ૩)

અર્થટ હેતુખિન્દુ મૂળના પ્રત્યેક પદનો અર્થ કરે છે. એટલે સુધી કે તે કેટલીક વાર જ અને તુ જેવાં અવ્યય પદોના પ્રયોગનું પણ તાત્પર્ય દર્શાવે છે. તે પદોના શબ્દાર્થને જ દર્શાવવામાં કૃતાર્થતા ન માનતાં તેના રહસ્યનું પૂર્ણપણે વિસ્તૃત વિવરણ કરે છે. તે પોતે શરૂઆતમાં કહે છે તેમ તેણે ધર્મકીર્તિની સમગ્ર ઉક્તિઓનું ચર્ચિતચર્ચણ તો કર્યું જ છે, પણ તે ઉપરાંત ધર્મકીર્તિએ પોતે જે જે બૌદ્ધ ને બૌદ્ધેતર વાહ્મ્ય પચાવ્યું છે તે પણ તેણે યથાવત્ અવગાહ્યું છે. આ વસ્તુની પૂર્ણ પ્રતીતિ તેનું વિવરણ કરાવે છે. જ્યાં જ્યાં ધર્મકીર્તિએ વિશેષ નામ સિવાય જ કેચિત્, અન્યે, અવરે જેવાં સર્વાનામો વાપરી મતાન્તરોનો નિર્દેશ કરી સમાલોચના કરી છે ત્યાં અર્થટ એ મતાન્તરો જેના જેના હોય તેનો નામપૂર્વક નિર્દેશ પણ કરે છે અને એ મતાન્તરોવાળાં સ્થળો પણ, સૂચવે છે. દાર્શનિક અને તાર્કિક વિચારધારાઓનું વિશાળ અને ઊંડું અવગાહન અર્થટને એટલું બધું છે કે તે જ્યારે કોઈ પણ મુદ્દાની ચર્ચામાં પૂર્વપક્ષ રચે છે અને તેના બૌદ્ધ તેમ જ ધર્મકીર્તિની દૃષ્ટિએ જવાબ આપે છે ત્યારે આપણી સામે સર્વતંત્રસ્વતંત્ર વાચસ્વતિ મિશ્રનું લખાણ ઉપસ્થિત હોય એમ ધડીભર લાગે છે.

ધર્મકીર્તિના સમય સુધીના દાર્શનિક વાહ્મ્ય ઉપરાંત તેણે પોતાના અને ધર્મકીર્તિના ગાળા દરમિયાન રચાયેલ પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ તાર્કિક વાહ્મ્ય પણ અવગાહ્યું હોય એમ લાગે છે. ખાસ કરીને ધર્મકીર્તિના મન્તવ્યોથી વિરુદ્ધ જતું હોય એવું ધર્મકીર્તિના ઉત્તરવર્તી પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનનું કોઈ લખાણ હોય તો તેની સમાલોચના તે કરે છે અને ધર્મકીર્તિના મન્તવ્યોને દબ કરે છે. દાખલા તરીકે ધર્મકીર્તિ પક્ષી જૈન આચાર્ય સમંતભદ્ર એક વસ્તુનું

એકાનેકસ્વભાવપણું સ્થાપે છે જે ધર્મકીર્તિના એકસ્વભાવત્વના સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ પડે છે. તેથી અર્ચટ સ્વામી સમંતભદ્રની પ્રસિદ્ધ એક કારિકાનો અંશેઅંશ લઈ તેનું વિસ્તૃત નિરસન કરે છે. (હેતુખિન્દુકીકા પૃ. ૧૦૫, પં. ૧૫)

૩. હેતુખિન્દુકીકાલોક

શરૂઆતના બે અને અંતના ચાર પદોને બાદ કરતાં દુર્વેકની સમગ્ર વ્યાખ્યા ગદ્યાત્મક છે; અલબત્ત, એણે વચ્ચે વચ્ચે અન્યકૃત અનેક પદો અનેક સ્થળે ઉદ્ધૃત કર્યાં છે. દુર્વેકની શૈલીગત વિશેષતા પણ અર્ચટના જેવી જ છે. તે એ કે જ્યારે તે કોઈ શબ્દ કે પરિભાષાનું અર્થકથન કરવા ઇચ્છતો હોય ત્યારે તે એટલું બધું વિશદ અને વિસ્તૃત ઉત્થાન રચે છે કે તેમાં પૂર્વપક્ષ સંપૂર્ણપણે આવી જવા ઉપરાંત સિદ્ધાન્તી ઐદ્યનો ઉત્તર પણ સમાઈ જાય છે, અને પછી વ્યાખ્યેય પદ કે પરિભાષાનું શાબ્દિક વિવરણ જ માત્ર બાકી રહે છે. આ શૈલી અભ્યાસની દૃષ્ટિએ બહુ ઉપયોગી છે. દુર્વેકે પણ અર્ચટની પેઠે પોતાના સમય સુધીનું ઐદ્ય-ઐદ્યેતર દાર્શનિક અને તાર્કિક વાક્યમય સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવગાણું હોય તેમ લાગે છે. દુર્વેકની અર્ચટ કરતાં પ્રકૃતિગત એક વિશેષતા એ લાગે છે કે તે વિચારમાં વધારે સ્વતંત્ર છે; એટલે સુધી કે જે અર્ચટનું તે હાર્દિક બહુમાન અને જેની કૃતિનું વિવેચન કરે છે. તેના જ વિચારોથી કેટલીક વાર જુદો પડે છે અને આંધળિયું સમર્થન કરતો નથી.

[૪] વિષય પરિચય

હેતુખિન્દુનો મુખ્ય વિષય છે હેતુનું સ્વરૂપ નિરૂપણ. એ વિષય સૂચવતી પ્રથમ કારિકા છે—

પક્ષધર્મસ્તદ્દેશેન વ્યાપ્તો હેતુસ્ત્રિધૈવ સઃ ।

અવિનાભાવનિયમાદ્દેહવાભાસાસ્તતોડપરે ॥

અર્ચટે પોતાની વ્યાખ્યામાં આ કારિકા ઉપરથી ત્રણ અથવા છ પ્રતિપાદ્ય વિષયો સૂચવ્યા છે, જ્યારે કણ્ડગોમીએ ચાર વિષયો સૂચવ્યા છે. અનુક્રમે તે વિષયો આ પ્રમાણે છે : ૧. (૧) હેતુનું લક્ષણ, (૨) તેની સંખ્યાનો નિયમ, (૩) સંખ્યાનિયમદર્શક પ્રમાણ. ૨. (૧) હેતુનું સ્વરૂપ, (૨) હેતુસંખ્યા નિયમ, (૩) વિવિધ હેતુમાં હેતુત્વનું અવધારણ. (૪) સંખ્યાનિયમ અને

૧. હેતુખિન્દુ પૃ. ૬ પં. ૨૫.

અવધારણુ તેમ જ અન્નેતું કારણુ, (૫) શ્લિષ્ટ નિર્દેશકથન, (૬) હેવાલાસતું લક્ષણુ ન કહેવાતું કારણુ^૧. ૩. (૧) હેતુતું લક્ષણુ, (૨) તેની સંખ્યાનો નિયમ, (૩) નિયમતું કારણુ, (૪) વિપક્ષનિવૃત્તિ.^૨

ખરી રીતે જેતાં જે પ્રથમ ત્રણુ અર્થો સૂચવ્યા છે તેમાં જ બાકીનાનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

સાહચર્યાનિયમ, અવ્યભિચારનિયમ, અવિનાલાવનિયમ, અન્યથાતુપપત્તિ એ બધા વ્યાપ્તિના પર્યાય છે, જેમાંથી અન્યથાતુપપત્તિ શબ્દ જૈનપરંપરામાં વિશેષે પ્રસિદ્ધ છે. અનુમાનને પ્રમાણુ માનનાર હરેકોઈ વ્યાપ્તિ સ્વીકારીને જ ચાલે છે, અને તે જેમાં જેમાં સાધ્યની વ્યાપ્તિ માનતો હોય તે બધાને સદ્દેતુ કહે છે. આ તત્ત્વ સર્વ અનુમાનવાદીઓને સમાન છે, તેમ છતાં વ્યાપ્તિના નિયામક તત્ત્વ વિશે મતભેદ છે. ન્યાય, વૈશેષિક, જૈન આદિ તાર્કિકો સાધ્ય અને હેતુ વચ્ચે સાહચર્યાનિયમ કે અવ્યભિચારનિયમના નિયામક તરીકે સંબંધાની મર્યાદા આંકતા નથી; બધાં જે સંબંધ હોય તે સંબંધ માનીને ચાલે છે. ઐત્થલે તેમને મતે સંયોગ, એકાર્થસમવાય વગેરે અનેક સંબંધો વ્યાપ્તિના નિયામક બની શકે છે, પણ બૌદ્ધપરંપરા એમ ન માનતાં માત્ર તાદાત્મ્ય અને કાર્યકારણભાવ એ બે સંબંધોને જ વ્યાપ્તિના નિયામક માને છે. બૌદ્ધપરંપરાનુસાર અન્ય પરંપરાસંમત વધારાના બધા જ સંબંધો ઉક્ત બે સંબંધમાં જ સમાઈ જાય છે. દિહ્નાગ પહેલાં બૌદ્ધપરંપરામાં આ માન્યતા સ્વષ્ટ થઈ હશે કે નહિ તે અજ્ઞાત છે, કારણુ કે યોગચર્યાભૂમિશાસ્ત્રમાં જે જે અનુમાનના પ્રકારો આપ્યા છે તે ઉપરથી મૈત્રેયનાથ બે જ સંબંધ માનતો હોય તેમ લાગતું નથી (બુઓ Docrines of Maitrayanath and Asagna, p. 67), પણ દિહ્નાગથી માંડી આગળના બધા જ બૌદ્ધ તાર્કિકોએ એ બે સંબંધને જ વ્યાપ્તિનિયામક તરીકે માની તેમાં બાકીના બધા સંબંધો ઘટાવ્યા છે. બૌદ્ધપરંપરાની આ માન્યતા સામે ન્યાય-વૈશેષિક-મીમાંસક-જૈન આદિ પરંપરાઓ પોતપોતાનાં મંતવ્યો રજૂ કરી દર્શાવે છે કે હેતુ-સાધ્યના તાદાત્મ્યસંબંધ તેમ જ કાર્યકારણસંબંધ ઉપરાંત સહચાર અને ક્રમ પણ વ્યાપ્તિના નિયામક બને છે. આ વિરોધી માન્યતાનું હેતુબિન્દુમાં વિસ્તારથી અને સચોટપણે ખંડન કરવામાં આવ્યું છે.

૧. હેતુબિન્દુ પૃ. ૧૦. પં. ૨૭.

૨. કણ્ઠગોમી ટીકા પૃ. ૮.

શિંશપાત્ર જેવા વિશેષથી વૃક્ષત્ર જેવા સામાન્યતું અનુમાન થતું હોય ત્યાં તાદાત્મ્યસંબંધ અને ધૂમ જેવા કાર્યથી વહ્નિ જેવા કારણતું અનુમાન થતું હોય ત્યાં કાર્યકારણભાવસંબંધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. કોઈ ક્ષણમાં ક્ષપવિશેષથી રસવિશેષતું અનુમાન કરે છે, ત્યાં ઔદ્દેતર પરંપરાઓ સાહચર્યસંબંધ માની વ્યાપ્તિ ઘટાવે છે, અને કૃત્તિકાનો ઉદય જોઈ શકત નક્ષત્રના ઉદયતું અનુમાન કરવામાં તેઓ ક્રમસંબંધ માની વ્યાપ્તિ ઘટાવે છે. આવાં બંધાં જ સ્થળોએ દિહ્નાગ અને તેનો અનુયાયી ધર્મકીર્તિ તાદાત્મ્ય અગર તદ્દુત્પત્તિ ઘટાવી દે છે. તે એટલે સુધી કે અનુપલ્લભ હેતુ દ્વારા પ્રતિષેધ સિદ્ધ કરવો હોય ત્યાં પણ તેઓ સાક્ષાત્ કે પરંપરાથી તાદાત્મ્ય ને તદ્દુત્પત્તિનો જ નિયમ ઘટાવી સ્પષ્ટ ઘોષણા કરે છે કે—

“ કાર્યકારણભાવાદ્વા સ્વભાવાદ્વા નિયામકાત ।
અવિનામાત્રનિયમોઽદર્શનાન્ન ન દર્શનાત્ ॥ ”

—પ્રમાણવા. ૩, ૩૦.

આ જ મુદ્દાને ધર્મકીર્તિએ હેતુખિન્દુમાં સવિશેષે સ્પષ્ટ કર્યો છે.

હેતુખિન્દુમાં હેતુતું લક્ષણ દર્શાવતાં ત્રણ રૂપો વર્ણવાયેલાં છે : પક્ષમાં સત્ત્વનો નિયમ, સપક્ષસત્ત્વ અને વિવક્ષાસત્ત્વ. આ ત્રણ રૂપો તર્કશાસ્ત્ર જોટલાં તો જૂનાં છે. તર્કશાસ્ત્ર એ દિહ્નાગ અને પ્રશસ્તપાદ પહેલાંની કૃતિ છે એ વિશે શંકા નથી, ભલે તેના કર્તા અને સમય વિશે ચોક્કસ નિર્ણય ન હોય. વસુબંધુએ પણ ત્રૈરૂપ્યનો સ્વીકાર કર્યો છે. (જુઓ ન્યાયવા. પૃ. ૧૩૬, તાત્પર્ય. પૃ. ૨૯૮) સાંખ્યકારિકાની માંડરવૃત્તિમાં પણ એ જ ત્રણ રૂપો ગણાવ્યા છે. તર્કશાસ્ત્ર અને માંડરવૃત્તિ બન્નેનો ચીની અનુવાદ પરમાર્થે કરેલો છે. ન્યાયસૂત્ર કે તેના ભાષ્યમાં જોકે રૂપોની સંખ્યા ગણાવી નથી, પણ હેતુસ્વરૂપતું વર્ણન એમ સૂચવતું લાગે છે કે તેમને પણ ત્રણ રૂપો જ માન્ય હશે. આ ત્રણ રૂપમાં ઉમેરો કરી પાંચ રૂપ માનનાર અને છ રૂપ માનનાર કોણ કોણ છે તે ચોક્કસ થતું નથી, પણ ધર્મકીર્તિએ પાંચ અને છ રૂપતું અંડન કહ્યું છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે પ્રશસ્તપાદ અને ધર્મકીર્તિ વચ્ચેના સમયમાં ક્યારેક પાંચ અને છ રૂપની કલ્પના હેતુલક્ષણમાં દાખલ થયેલી છે. જૈનપરંપરા અન્યથાનુપપત્તિને જ હેતુતું એક સ્વરૂપ માને છે. એનો સામાન્ય નિર્દેશ ન્યાયાવતાર (કા. ૨૨)માં છે. ધર્મકીર્તિએ જૈનસંમત એકરૂપતું અંડન નથી કહ્યું; એનું કારણ ગમે તે હોય, છતાં આગળ જતાં શાંતરક્ષિત અને

ધર્મકીર્તિનો વ્યાખ્યાકાર કર્ણગોમી જૈન તાર્કિકસંમત અન્યથાનુપપત્તિ સ્વરૂપ એકરૂપનું પણ ખંડન કરે છે (તત્ત્વસંગ્રહ કા. ૧૩૬૪, કર્ણુ. પૃ. ૯).

કાર્યથી કારણના સાધક ધૂમ-વહ્નિ જેવાં અનેક અનુમાન પ્રકારો સર્વ-સંમત છે. તેમ છતાં જુદી જુદી તત્ત્વજ્ઞાનની માન્યતાવાળી અનેક પરંપરાઓ હોવાથી દરેક પરંપરાના કેટલાક અનુમાનપ્રકારો એવા હોય છે કે તે સર્વસંમત હોતા નથી. જ્યારે બૌદ્ધપરંપરા વસ્તુમાત્રમાં અનિત્યત્વ સિદ્ધ કરે ત્યારે તેને મતે સત્ત્વ હેતુ સદ્દેતુ છે, પણ અન્ય પરંપરાઓને તે અનુમાન માન્ય નથી. જૈનપરંપરા વસ્તુમાત્રમાં પરિણામિત્વ સિદ્ધ કરવા સત્યને સદ્દેતુ ઠરાવે છે, ત્યારે તે અન્યપરંપરાસંમત નથી હોતો. એવા જ દાખલાઓ બીજી પરંપરાઓને સંમત એવા અનુમાન પ્રકારો વિશે સરલતાથી આપી શકાય. આમ હોવાથી અને કેટલેક સ્થળે વસ્તુસ્વભાવની વિચિત્રતાને લીધે હેતુના અનેક પ્રકારો પડી જાય છે. કોઈ હેતુ એવા હોય છે કે તેની પક્ષથી ભિન્ન સ્થળમાં અન્યવ્યવ્યપ્તિ બતાવી શકાતી નથી, પણ વ્યતિરેકવ્યવ્યપ્તિ બતાવી શકાય છે. એવા કેવલવ્યતિરેકી હેતુને પણ સદ્દેતુમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. કેટલાક હેતુ એવા હોય છે કે તેની વ્યતિરેકવ્યવ્યપ્તિ વાસ્તવિક વિપક્ષમાં મળતી જ નથી. તેવા કેવલાન્યથી હેતુને પણ સદ્દેતુમાં સ્થાન મળ્યું છે. જ્યાં સીધી રીતે હેતુનું અસ્તિત્વ પક્ષમાં બતાવાતું ન હોય ત્યાં પણ તેને સદ્દેતુ માની લેવામાં કેટલાકને કશો પણ બાધ દેખાતો નથી. જ્યાં અન્ય અને વ્યતિરેક અને સુલભ હોય ત્યાં તો સદ્દેતુ વિશે મતભેદને સ્થાન જ નથી. આ રીતે પક્ષ અને સાધ્ય આદિના વૈવિધ્યને લીધે તેમ જ સાંપ્રદાયિક માન્યતાભેદને લીધે ક્ષિંગના અનેક પ્રકારો પડી જાય છે. તે બધામાંથી વ્યાપ્તિને દર્શાવતું કોઈ એક જ સ્વરૂપ નક્કી કરવું તે સરલ નથી. તેમ છતાં એવું સ્વરૂપ નક્કી કરી તે પ્રમાણે પોતપોતાની તર્કપરંપરા સ્થાપવાના અનેક પ્રયત્નો થયા છે. દરેક પ્રયત્નકાર પોતાની જ રીતમાં અન્ય પરંપરાઓની રીતોને સમાવવાનો પણ પ્રયત્ન કરે જ છે. દા. ત. અર્થાપત્તિને જુદું પ્રમાણ માનનાર મીમાંસક આદિ અન્યથાનુપપત્તિનો જ મુખ્ય આશ્રય લઈ તેને આધારે ઇષ્ટ સિદ્ધ કરે છે ત્યારે એ જ અર્થાપત્તિના બધા દાખલાઓને, અર્થાપત્તિને અનુમાનમાં સમાવનાર બધા જ તાર્કિકો, પોતાની પક્ષ-સપક્ષ-વિપક્ષની કલ્પના દ્વારા અનુમાનમાં ઘટાવે છે. અન્યવ્યવ્યપ્તિને આવસ્થક અનુમાનાંગ લેખનાર જ્યારે પક્ષભિન્નમાં તે દર્શાવતી અશક્ય હોય ત્યારે પક્ષના એક જ ભાગમાં અગર પક્ષની અંદર જ તે ઘટાવી લે છે. વ્યતિરેકવ્યવ્યપ્તિને આવસ્થક અનુમાનાંગ લેખનાર વાસ્તવિક વિપક્ષ ન હોય ત્યાં પણ કલ્પનાથી વિપક્ષ સરળ

તેથી વ્યાવૃત્તિ દર્શાવી વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ ધટાવે છે. પક્ષસત્ત્વને આવશ્યક અનુમાનાંગ લેખનાર ગમે તે રીતે હેતુમાં પક્ષસત્ત્વ ધટાવે છે. આમ દાર્શનિકોમાં વ્યાપ્તિદર્શક સ્વરૂપો વિશે મતભેદની પરંપરાનો ઇતિહાસ બહુ પ્રાચીન છે.

દિહ્નાગ પહેલાં પણ અન્તર્વ્યાપ્તિ દ્વારા અનુમાન કરવાની પરંપરા હતી. ન્યારે પક્ષથી ભિન્ન સપક્ષ કે વિપક્ષ જેવું કશું જ ન હોય અને બહિર્વ્યાપ્તિ બતાવવી શક્ય ન હોય, છતાં સાધ્ય સિદ્ધ કરવું હોય ત્યારે અન્તર્વ્યાપ્તિનો જ આશ્રય લેવો પડે છે. આવો આશ્રય લેનાર પરંપરાએ હેતુનું સ્વરૂપ અન્યથાનુપપત્તિમાત્રમાં ધટાવ્યું. આ સિદ્ધાન્ત શરૂઆતમાં અમુક દાખલા પૂરતો જ રહ્યો, પણ ન્યારે બહિર્વ્યાપ્તિના પક્ષપાતીઓએ તેની સામે વાંધા રજૂ કર્યા ત્યારે અન્તર્વ્યાપ્તિના સમર્થકોએ બહિર્વ્યાપ્તિ હોય છતાં પણ નિષ્ણુતો સમક્ષ તેને દર્શાવવાની જરૂર નથી રહેતી એ વસ્તુસ્થિતિનો લાભ લઈ સાર્વત્રિકપણે બહિર્વ્યાપ્તિની નિરર્થકતા સાબિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો અને એ પ્રયત્નમાંથી અન્યથાનુપપત્તિમાત્રને હેતુસ્વરૂપ માનનાર તેમ જ અન્તર્વ્યાપ્તિનો જ પક્ષ કરનાર એક પરંપરા સ્થિર થઈ કે જે જૈન તર્કશાસ્ત્રમાં દેખાય છે.^૧ એ જ રીતે કેવલાન્વયી અને કેવલવ્યતિરેકી લિંગની પણ પરંપરા સ્થિર થઈ. આ બધું બંને જતું હતું ત્યારે પણ એક ત્રૈરૂપ્યની પરંપરા ચાલુ જ હતી, જે પક્ષસત્ત્વ, સપક્ષસત્ત્વ અને વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ એ ત્રણ તત્ત્વોને વ્યાપ્તિના અનિવાર્ય અંગ લેખતી.^૨ તે પરંપરા પક્ષથી ભિન્ન સપક્ષ ન હોય ત્યારે પક્ષના એકદેશને જ સપક્ષ માની લે અને વાસ્તવિક વિપક્ષ ન હોય ત્યાં પણ કાદ્મનિક વિપક્ષ ઊભો કરી તેથી વ્યાવૃત્તિ ધટાવે અને ધણી વાર એક સંભવિત સ્પષ્ટ અંગમાં બીજા અંગનો અર્થગતિથી સમાવેશ ધટાવે અને છેવટે ત્રૈરૂપ્ય સિદ્ધ કરે. આ પરંપરાનું સ્પષ્ટ સમર્થન દિહ્નાગે કરેલું ને તે જ હેતુમિન્દુમાં વિસ્તારથી ચર્ચાયેલું છે. તે એટલે લગી કે કોઈએ દિહ્નાગ આદિ દ્વારા સમર્થિત ત્રૈરૂપ્યનો વિરોધ કરતાં પચરૂપ્ય, ષડરૂપ્ય કે એકરૂપનું સમર્થન કરેલું, તે બધાનું નિરસન ધર્મકીર્તિ અને તેના વ્યાખ્યાકારો કરે છે. અને આ જ કારણથી ધર્મકીર્તિ સ્વભાવ, કાર્ય તેમ જ અનુપલંભ એ ત્રણે હેતુપ્રકારોમાં અન્વય અને વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ બન્નેનો નિશ્ચય આવશ્યક સમજી તે કેવી રીતે થાય છે તે દર્શાવે છે.

હેતુનાં વ્યાપ્તિદર્શક પક્ષસત્ત્વ આદિ ત્રણ રૂપો સ્વીકાર્યાં છે, તે ઉપરથી જ

૧. અક્ષકચન્યત્રય પૃ. ૧૭૭.

૨. તર્કશાસ્ત્ર પૃ. ૧૪.

ત્રણ હેત્વાભાસોની જૂની પરંપરા ચાલી આવતી. એ જ પરંપરાનું દિહનાગે સમર્થન કર્યું અને ધર્મકીર્તિએ પ્રમાણવાર્તિક તેમ જ ન્યાયબિંદુમાં અતિ-વિસ્તારથી તે તે એક, બે કે ત્રણ સ્વરૂપને અભાવે કેવી કેવી રીતે હેત્વાભાસ અને છે તે બતાવ્યું, અને હેત્વાભાસો પણ ત્રણ જ છે એમ સ્થાપ્યું. હેતુ-બિંદુમાં પ્રમાણવાર્તિક કે ન્યાયબિંદુની પેઠે આ બાબતનું વિશદીકરણ નથી, માત્ર હેત્વાભાસની સૂચના છે.

ઉપર્યુક્ત મુખ્ય વિષય ઉપરાંત હેતુબિંદુમાં અનેક એવા વિષયો સ્પષ્ટપણે ચર્ચા છે, જે બૌદ્ધપરંપરાની ખાસ વિશેષતા લેખાય છે; જેમ કે, જાતિ કે સામાન્યવાદનું નિરસન, અપોહરૂપ સામાન્યનું સ્થાપન, વિશેષમાત્રની અર્થાત્ ક્ષણિકત્વની સિદ્ધિ અને પરિણામે નિર્હેતુકવિનાશવાદ, નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાત્રનું પ્રામાણ્ય અને તેમ છતાં સવિકલ્પક અનુમાનમાં પારંપરિક પ્રામાણ્યનું ઉપ-પાદન, કાર્યકારણભાવ તેમ જ સામગ્રીજન્ય એકસ્વભાવત્વનું સમર્થન, સહ-કારિત્વનું સ્વરૂપ અને અભાવનું સ્વરૂપ.

આ બધા વિષયો એવા છે કે એકનું સમર્થન કરવા જતાં બીજાઓનું સમર્થન અનિવાર્ય બની જાય છે. આ વિષયોમાં ક્ષણિકત્વ જ કેન્દ્રસ્થાને છે. એને સિદ્ધ કરતાં બીજા વિષયોનું સમર્થન આવશ્યક બની જાય છે. ધર્મ-કીર્તિ પહેલાં ધણા લાંબા વખતથી આ વિષયોનું સમર્થન બૌદ્ધ દષ્ટિએ થતું આવેલું. દા. ત. નિર્હેતુકવિનાશવાદ જેવા વિષયોની ચર્ચા મૈત્રેયનાથના યોગચર્યા-ભૂમિશાસ્ત્ર જેટલી તો જૂની છે જ (જુઓ દર્શનદિગ્દર્શન પૃ. ૭૧૮, યોગ-ચર્યાભૂમિ-ચિંતામયીભૂમિ ૧૧). તે બધી ચર્ચાઓનું સંકલન તેમ જ વિશદી-કરણ ધર્મકીર્તિના પ્રમાણવાર્તિક જેવા ગ્રંથોમાં લેખાય છે. હેતુબિંદુમાં પણ ધર્મકીર્તિએ આ વિષયો અતિસ્પષ્ટપણે ચર્ચા છે, અને તેમ કરતાં જે જે વિરોધી વાદો સામે આવતા ગયા તે બધાનું નિર્દય અને છતાં સપરિહાસ (દા. ત. પૃ. ૬૭) નિરસન કર્યું છે.

ધર્મકીર્તિએ હેતુબિંદુમાં સ્પષ્ટ ચર્ચાઓ કરી છે ખરી, પણ ચર્ચિત વિષયો એટલા બધા સૂક્ષ્મ અને ગંભીર છે કે જિજ્ઞાસુ માત્ર તેટલા વિવેચનથી પૂર્ણપણે સતોષાતો નથી; એટલે એવા વિસ્તૃતરુચિ જિજ્ઞાસુઓની દષ્ટિએ અચર્યે પોતાની ટીકામાં મૂળ ચર્ચિત બધા જ વિષયોને તેના યથાર્થ રૂપમાં વિસ્તારથી ચર્ચા છે. એટલે તેની ટીકા એક એક વિષય પરત્વે બૌદ્ધ વિચાર-સરણીનું ચિત્ર રજૂ કરે છે અને ધર્મકીર્તિનાં કેટલાંક ભર્મણાં વાક્યોનું હાર્દ તલસ્પર્શીપણે પ્રગટ કરે છે. આ ઉપરાંત અચર્યે એવા પણ થોડા વિષયો ચર્ચા છે કે મૂળમાં જેનું કોઈ સૂચન નથી; દા. ત. આદિવાક્ય વિશેની ચર્ચા.

[૫] હેતુબિન્દુનો પ્રભાવ અને ઉપયોગ

અર્ચટની ટીકા દ્વારા હેતુબિન્દુનો પ્રભાવ વ્યાપક રીતે ઉત્તરકાલીન સાહિત્ય ઉપર પડ્યો છે. બૌદ્ધપરંપરાના વિદ્વાનો અર્ચટનો ઉપયોગ કરે એ તો સ્વાભાવિક છે, પણ બ્રાહ્મણ અને જૈન પરંપરાના સુવિદ્વાનોએ સુધ્ધાં તેનો અનેકવિધ ઉપયોગ કર્યો છે. પ્રકરણપત્રિકાકાર શાલિકનાથ^૧ અને બ્યોમશિવર^૨ ખંડન દષ્ટિએ તેનો ઉપયોગ કરે છે, ન્યારે વાયસ્પતિ મિશ્ર જેવા સર્વતંત્રસ્વતંત્ર દર્શનિકે અર્ચટના વિચારોનું મૂલ્યાંકન પણ પોતાની ઠમે કથું હોય તેમ લાગે છે.^૩ ઉદયને પોતાના બધા જ ગ્રન્થોમાં ધર્મકીર્તિના અનેક ગ્રન્થો અને તેની વ્યાખ્યાઓનો ખંડનદષ્ટિએ મુખ્યપણે ઉપયોગ કર્યો છે,^૪ એટલે એમાં સટીક હેતુબિન્દુનો કેટલો અને કયો ઉપયોગ થયો છે તે તારવવું સરલ નથી; છતાં એવો સંભવ લાગે છે કે ઉદયને અર્ચટની ટીકા અવસ્ય જોઈ હશે. એ ગમે તેમ હો, પણ વધારે ચોકસાઈથી હેતુબિન્દુનો બૌદ્ધ-તર પરંપરા ઉપર પ્રભાવ દર્શાવવો હોય તો જૈન તર્કશાસ્ત્રમય તરફ વળવું પડે. દ્વિગમ્ય-ત્રેતાગમ્ય અને જૈન તાર્કિકાએ અર્ચટનું ખંડન પણ કથું છે અને તેનો પોતપોતાની રીતે ઉપયોગ પણ કર્યો છે. અકલંક^૫ અને તેના ટીકાકાર અનન્તવીર્ય,^૬ અષ્ટસહસ્ત્રીકાર વિદ્વાનન્દ^૭, પ્રમેયકમલમાર્તણ્ડપ્રણેતા પ્રભાચંદ્ર અને અકલંકકૃત ન્યાયવિનિશ્ચયનો અલંકાર રચનાર વાહિરાજ^૮ તથા ન્યાયમંજરીકાર જ્યન્ત ભટ્ટ—એ બધાએ અર્ચટ દ્વારા હેતુબિન્દુનો ઉપયોગ છૂટથી કર્યો છે.

૧. પ્રકરણવચિકાપૂર્તિ—મીમાંસાજોવરણા પૃ. ૩.

૨. બ્યોમશિવરીમાં “ શાધાવિનાભાવવોદિરોષાત્ ” (પૃ. ૫૬૫) એ હેતુબિન્દુનું વાક્ય આવે છે.

૩. તાત્પર્યટીકા (વિજયા.), પૃ. ૨, ૩, ૩૧૦ આદિ.

૪. ન્યાયકુસુમામ્બલિ (વૃત્તિ) કા. ૬, આત્મતત્ત્વવિવેકગત ક્ષણમંગ ચર્ચા આદિ

૫. સિદ્ધિવિનિશ્ચય સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ પત્ર ૫૦૭ અ; લઘોચક્ષય—ન્યાયકુમુદ. પૃ. ૧૭૪.

૬. સિદ્ધિવિનિશ્ચયટીકા પૃ. ૨૦.

૭. તત્ત્વાર્થશ્લો. પૃ. ૪, ૨૧૨.

૮. ન્યાયવિનિશ્ચયટીકા—‘ હેતુબિન્દુસ્તદ્ધિવરણમ્ ’ (પૃ. ૩૪૫ અ), ‘ હેતુબિન્દુ-ચ્યાચક્ષણેનાડર્ષદેન ’ (પૃ. ૪૮૧ અ), ‘ અર્ચટેનોકં હેતુબિન્દૌ ’ (પૃ. ૫૦૦ અ).

શ્વેતાશ્વર આચાર્યોમાં પ્રસિદ્ધ આચાર્ય હરિભદ્ર^૧ યાકિનીસુત્રથી હેતુમિન્દુનો ઉપ-
યોગ શરૂ થાય છે. અને પછી તે અર્ચટ દ્વારા તે ઉપયોગ એટલો બધો વ્યાપક
બને છે કે સિદ્ધર્ષિ,^૨ સન્મતિ ટીકાકાર અભયદેવ,^૩ તર્કવાર્તિકકાર શાંતિસૂરિ^૪,
સ્વાદ્વાદરત્નાકરકાર વાદી દેવસૂરિ^૫, આચાર્ય હેમચંદ્ર^૬ જેવા પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ
તાકિકાએ જાણે અર્ચટને પોતાના અભ્યાસનો વિષય જ બનાવ્યો હોય તેમ
ક્ષણભર લાગે છે. મલયગિરિ જેવા બહુશ્રુત લેખકે અર્ચટકૃત સ્વાદ્વાદના
ખંડનનું નિરસન શબ્દશઃ કૃત્યું છે.^૭ એ જ રીતે શ્રીચન્દ્રે^૮ ઉત્પાદાદિસિદ્ધિત્રયમાં
એ જ કામ કૃત્યું છે. આ રીતે જૈન વિદ્વાનોના અભ્યસનીય અને અવલોકનીય
ગ્રંથોમાં અર્ચટની ટીકાનું પ્રધાન સ્થાન રહેલું. તેથી જ આપણે જોઈએ
છીએ કે જ્યારે અભાર લગીમાં કોઈ પણ સ્થળેથી અર્ચટની ટીકા ઉપલબ્ધ
ન થઈ ત્યારે પણ પાટણ જેવા જૈનભંડારપ્રધાન જૂના શહેરમાંથી એની
જૂની તાડપત્રીય એકમાત્ર નકલ મળી આવી. સંભવ છે કે બીજા પણ
કોઈ જૈન ભંડારોમાંથી એની અન્ય પ્રતિ મળી આવે.

આભાર દર્શન

આ મથાળા નીચે મારે અનોકાનો આભાર માનવાનો છે. જે ભંડારની
પ્રતિ મને મળી તેના તરફાલીન વ્યવસ્થાપકોનો હું આભારી છું કે જેમણે પૂર્ણ
ધીરજથી એ પ્રતિ મને ધીરી. પ્રવર્તક શ્રી. કાંતિવિજયજીના સાહિત્યનિષ્ઠ
પ્રશિષ્ય મુનિ શ્રી. પુણ્યવિજયજીનો ઉદાર સાથ મળ્યો ન હોત તો અમારે
માટે આગળ કામ લંબાવવાનું લાગ્યે જ શક્ય બન્યું હોત. એમણે જૂની
દુબળા લિપિ ઉપરથી અદ્યતન સુપક લિપિમાં એવો સુંદર આદર્શ તૈયાર કરી
આપ્યો કે જે લેખનકળાના અદ્યતન નમૂનારૂપે અત્યારે પણ શ્રીમદ્રાજ્યંદ્ર
જ્ઞાનસંગ્રહમાં મોજૂદ છે, અને જેના ઉપરથી પ્રેસકોપી કરવાનું કામ બહુ
જ સરલ બન્યું. શ્રીયુત પુરુષોત્તમ આઈ. તારકસની મદદ તેમ અસાધારણ
રીતે ઉપકારક નીવડી છે. એમણે શરૂઆતથી ટિપ્પેટનનો અભ્યાસ કરી અર્ચટની
ટીકાને ટિપ્પેટન અતુવાદ સાથે મેળવી જે અનેકવિધ ઉપયોગી કામ કરી

૧. અનેકાન્તઅપતાકા.

૨. ન્યાયારવત્તારવિવૃત્તિ પૃ. ૩.

૩. સન્મતિટીકા પૃ. ૧૭૧, ૫૫૬, ૫૬૮.

૪. ન્યાયાત્તારવાર્તિકવૃત્તિ પૃ. ૧૨.

૫. સ્વાદ્વાદરત્નાકર પૃ. ૧૬, પૃ. ૨૧.

૬. પ્રમાણ્યોમાંસા પૃ. ૩૮ અને તેના ટિપ્પણ પૃ. ૭૮

૭. ધર્મસંગ્રહણી ટીકા પૃ. ૧૪૭ થી.

૮. ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ. પૃ. ૪, ૧૫, ૩૭, ૪૫, ૭૬, ૯૨, ૧૪૦, ૧૪૨ આદિ.

આપ્યું તે થયું ન હોત તો તાડપત્રીય સંસ્કૃત મૂળ આદર્શ, જે ઘણું સ્થળે ખંડિત અને અસ્તવ્યસ્ત રિથિતિમાં હતો, તેવા એકમાત્ર આદર્શ ઉપરથી આ બન્યું છે તેવું સંસ્કરણ કદી તૈયાર થઈ શક્યું ન હોત. ગૂઝરાત વિદ્યાપીઠના વ્યવસ્થાપકોની સહાનુભૂતિ પણ ઉપકારક નીવડી છે. જ્યારે જ્યારે જરૂર પડી ત્યારે ત્યારે તેમણે શ્રીમદ્બાજવંદ જ્ઞાનસંગ્રહમાંના મુનિ શ્રી. પુણ્ય-વિગ્નચક્રત નવો આદર્શ અમને ધીરજપૂર્વક ધીર્યો છે. શ્રી. રાહુલજીની અનન્ય ઉદારતા અને અસાધારણ પુરુષાર્થનો લાભ મળ્યો ન હોત તો નેપાલના લંડોરની ખંડિત પ્રતિ અને બિહાર ઓરિસા રિસર્ચ સોસાયટીમાં સંગ્રહાયેલ ફોટોપ્રતિનો લાભ કદી જ મળત નહિ અને આ પ્રસિદ્ધ થતું દુર્વેકનું લખાણ કોઈના હાથમાં—વાચકોના હાથમાં—ક્યારે આવત તે કહેવું કઠણ છે. મારા અન્યતમ શિષ્ય પં. મહેન્દ્રકુમાર ‘અભયે’ ફોટો વાંચવા આદિમાં જે એકાગ્ર ધમપૂર્વક મદદ કરી છે તે અમારે માટે બહુમૂલ્ય નીવડી છે. કાશી વિશ્વવિદ્યાલયના સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયના જૈનદર્શનાધ્યાપક શ્રી. દલસુખ માલવણિયા, જે મારા પ્રિયતમ શિષ્ય અને મિત્ર છે, તેમની સતત અને અસાધારણ ખંત તેમ જ મહેનત ન હોત તો આ આપ્યું સંસ્કરણ આ રૂપમાં, બીજી બધી સામગ્રી હોવા છતાં, કદી જ તૈયાર થયું ન હોત. તાડપત્રીય મૂળ પ્રતિઓ માંડી દુર્વેકકૃત અનુદીકાના ફોટો વાંચવા સુધીનું સમગ્ર કામ તેમ જ જરૂર જણાઈ ત્યાં નવી નકલ કરવાનું કામ અને પહેલેથી છેલ્લે સુધી બધાં જ પ્રકારે જેવા સુધારવા વગેરે સંપાદનને લગતું કાવત ઝીણું ઝીણું કામ તેમણે જ કર્યું છે. એ રીતે આખા સંપાદનનો યશ તેમને જ ભાગે જાય છે. નેત્રની પરાધીનતા અને બીજાં ઘણાં કારણોસર હું ઉત્તરોત્તર લખાતું આ કામ કદી જ શ્રી. માલવણિયાની મદદ વિના પાર પાડી શક્યો ન જ હોત, અને મેં જે હેતુમિન્દુના સંપાદનનું કામ સ્વીકારેલું તે પણ તેમના સહકારની ખાતરી વિના સ્વીકાર્યું જ ન હોત. આ સંપાદનમાં શું પરિશિષ્ટો કે શું અવતરણોની શોધ કે શું સંશોધક, વિષયવિભાજન અને શુદ્ધીકરણ આદિ જે કાંઈ ધ્યાન ખેંચે તેવું છે તે બધું શ્રીયુત માલવણિયાની અનન્ય સાહિત્યોપાસનાનું જ ફળ છે. ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝના મુખ્ય સંપાદક શ્રીયુત બી. ભટ્ટાચાર્યે પ્રસ્તુત સંપાદન માટે અમને પસંદ કર્યા અને તે કામ સોંપ્યું તેથી જ આ સંપાદન—યજ્ઞ અત્યારે પૂર્ણ થયો છે. આ સમયથી ઉપર નિર્દેશલ બધા જ મહાનુભાવો પ્રત્યે અમે અમારી હાર્દિક કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરીએ છીએ.